

GRZEGORZ PRZEBINDA
Uniwersytet Jagielloński

MOGARYCZ I INNI. DRAMATYCZNE LOSY KANONU TEKSTOWEGO *MISTRZA I MAŁGORZATY*

Każdy badacz literatury musi mieć zdolności śledcze¹.
Józef Hen, *Bruliony Profesora T.*

1. COŚ TY MOGARYCZOWI UCZYNIŁ, DRAWICZU? (1995)

Gdy w 1995 roku wrocławskie Wydawnictwo Dolnośląskie opublikowało przekład *Mistrza i Małgorzaty* autorstwa Andrzeja Drawicza, krytyk i tłumacz Jan Gondowicz pytał na łamach warszawskiego pisma „Ex Libris”, dlaczego w przekładzie owym — w rozdziale trzynastym pierwszej części powieści — brakuje dwustronicowego mniej więcej fragmentu o Alojzym Mogaryczu, donosicielu, który zdradził Mistrza za mieszkanie:

Ale czemu właściwie Mistrz trafił najprzód do więzienia, a później do domu wariatów? Z edycji Wydawnictwa Dolnośląskiego się tego nie dowiemy. Czytelnicy docierający do zakończenia, natrafiają tam na nieznaną postać, której Woland wymierza karę nie wiadomo za co. Jest to niejaki Alojzy Mogarycz, który — jak opisuje (ale nie w tym wydaniu) Bułhakow — spłodził donos na Mistrza, by zająć jego suterенę. Historia ta jednak, zawarta w rozdziale nie przypadkiem trzynastym, gdzieś się zapodziała. W relacji Mistrza o jego literackiej karierze (stro-
na 213 i dalsze) brak akapitu o przyczynie ataków krytyki — gazetowej wkładce z fragmentem powieści o Piłacie, potem o depresji, jaka ogarnęła kochanków, a dalej całego epizodu fatalnej znajomości z niegodziwym dziennikarzem. W sumie znikły ze dwie strony maszynopisu, dość znaczące w fabule utworu².

Podkreślmy, że uwaga ta, cenna dla opisu losów kanonu tekstowego *Mistrza i Małgorzaty* i to nie tylko w polszczyźnie, nie uży-

¹ J. Hen, *Bruliony Profesora T.*, Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice 2016, s. 83.

² J. Gondowicz, *Czekając na Wolanda*, „Ex Libris”, kwiecień 1996, nr 94, s. 15. Por. M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. A. Drawicz, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1995, s. 213–215.

skała do dziś stosownego rozwinięcia w naszej refleksji filologicznej nad Bułhakowem i jego tekstami. A przecież Gondowicz, choć sam o tym bezpośrednio nie mówi, formułował krytykę Drawiczowego tłumaczenia, mając jako źródło odniesienia pierwszy polski przekład *Mistrza i Małgorzaty* autorstwa Ireny Lewandowskiej i Witolda Dąbrowskiego.

Uściślijmy jednak, że fragment o Mogaryczu pojawił się w rozdziale trzynastym pierwszego polskiego przekładu dopiero w czwartym wydaniu tego tłumaczenia, to jest w 1980 roku³. Trzy zaś jego edycje wcześniejsze — tak jak i późniejszy przekład Drawiczowy — owego pierwszego fragmentu o donosicielu Alojzym jeszcze nie zawierały⁴. Dziś już powszechnie wiadomo, że trzy pierwsze wydania przekładu Lewandowskiej i Dąbrowskiego oparte były z konieczności na ocenzurowanej wersji *Mistrza i Małgorzaty*, wydanej w 1966–1967 w miesięczniku „Moskwa”⁵. Czyżby więc i Drawicz z przyczyn nam nieznanych wykorzystał w swym tłumaczeniu którąś z niepełnych wersji arcydzieła?

Domysł ten — od razu powiem, że fałszywy — wzmacniany jest niestety pośrednio jeszcze i w naszych czasach przez warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, które — publikując cyklicznie *Mistrza i Małgorzatę* w przekładzie Lewandowskiej i Dąbrowskiego — podaje na stronie redakcyjnej informację, że edycja została oparta na nieocenzurowanym oryginale, wydanym w 1969 roku przez frankfurckie wydawnictwo „Possev-Verlag”. Na pierwszej stronie okładki warszawskiej edycji bije jeszcze w oczy informacja — podana w formie okrągłej czerwonej pieczęci — że w publikacji owej „pozaznaczano ingerencje sowieckiej cenzury”⁶.

Wszelako fragment o Mogaryczu w wydaniu Muzy czerwoną czcionką zaznaczony nie został⁷. I słusznie, bo to nie cenzura usu-

³ M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Czytelnik, Warszawa 1980, s. 197–198.

⁴ Por. M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Czytelnik, Warszawa, wyd. I, 1969, s. 240–241; wyd. II, 1970, s. 249–251; wyd. III, 1973, s. 181–182. Por. także: G. Przebinda, „Sto dwadzieścia jedna Małgorzata”. *O tekście pierwszego polskiego przekładu „Mistrza i Małgorzaty”*, „Przegląd Ruscystyczny” 2017, nr 2(158), s. 78.

⁵ М. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Роман*, przedm. К. Симонов, cz. I, posł. А. Вулис, „Москва” 1966, nr 11, s. 6–130; cz. II, „Москва” 1967, nr 1, s. 56–144.

⁶ M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa 2016.

⁷ Tamże, s. 176.

wała go z powieści. Muza podaje — zapewne poinformowana przez tłumaczkę — że jej edycja została w pełni oparta na frankfurckiej rosyjskiej wersji *Mistrza i Małgorzaty*, ale nie jest to prawda, jako że w owym emigracyjnym wydaniu Mogarycza w trzynastym rozdziale też nie ma⁸. Skądże więc trafił on w 1980 roku do pierwszego polskiego przekładu, zadomawiając się już w nim na stałe, podczas gdy w tłumaczeniu Drawiczowym Alojzy pojawia się dopiero w rozdziale dwudziestym czwartym? Odpowiedzi na to kluczowe pytanie udzielał wstępnie w połowie lat osiemdziesiątych jeszcze sam Andrzej Drawicz:

Kiedy w roku 1973 pełny tekst *Mistrza i Małgorzaty* ukazał się wraz z *Białą gwardią i Powieścią teatralną* w moskiewskim wydawnictwie „Chudożestwennaja literatura” (*Romany*) — droga do polskiego pełnego wydania stanęła otworem. Ukazało się ono jako czwarte z kolei w roku 1981⁹ w nowej szacie graficznej, z kolorową obwolutą i zostało powtórzone w roku 1983. Tłumacze starali się, w drodze konfrontacji tekstów wydania frankfurckiego i moskiewskiego (występują między nimi nieznaczne różnice¹⁰), ustalić możliwie najpełniejszy kanon tekstowy¹¹.

A więc, jak widać, nie tylko edycja frankfurcka 1969 roku była dla Lewandowskiej i Dąbrowskiego podstawą, gdy w swym tłumaczeniu uzupełniali w okresie 1969–1980 miejsca wycięte w 1966–1967 przez sowiecką cenzurę, ale i edycja moskiewska 1973 roku. Jeżeli zatem fragment o Mogaryczu trafił w 1980 roku do trzynastego rozdziału pierwszego polskiego przekładu nie z Frankfurtu nad Menem w Niemczech Zachodnich, to musiał się on tam znaleźć za pośrednictwem Moskwy. Został po prostu zapożyczony przez tłumaczy ze wspomnianej przez Drawicza edycji 1973 roku, przygotowanej tekstologicznie przez Annę Saakianc. To właśnie w tym wydaniu Mogarycz pojawia się w rozdziale trzynastym po raz pierwszy. Przytoczmy zatem urywek ów w całości, informując na wstępie, że jest to część

⁸ W latach 1969–1986 ukazało się dziewięć identycznych wydań frankfurckiej wersji *Mistrza i Małgorzaty*. Konsekwentnie w żadnym z nich w rozdziale trzynastym nie ma fragmentu o Mogaryczu. Por. M. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, Посев, Frankfurt 1977, s. 183–184 oraz M. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, Посев, Frankfurt 1986, s. 183–184 (sprawdziłem w tych wydaniach, jakie posiadam w swoich zbiorach).

⁹ Jednak w 1980.

¹⁰ Są to jednak naprawdę bardzo znaczne różnice — kwestia owa wymaga wszelako osobnego artykułu.

¹¹ M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, Ossolineum, Wrocław 1990, s. LXXXIII. Podkreślenie ostatniego zdania — moje.

opowieści Mistra, snutej dla Iwana Bezdonnego w klinice psychiatrycznej:

– Впрочем, теперь мы больше расставались, чем раньше. Она стала уходить гулять. А со мной случилась оригинальность, как нередко бывало в моей жизни... У меня неожиданно завелся друг. Да, да, представьте себе, я в общем не склонен сходить с людьми, обладаю чертовой странностью: схожусь с людьми туго, недоверчив, подозрителен. И — представьте себе, при этом обязательно ко мне проникает в душу кто-нибудь непредвиденный, неожиданный и внешне-то черт знает на что похожий, и он-то мне больше всех и понравится.

Так вот в то проклятое время открылась калиточка нашего садика, денек еще, помню, был такой приятный, осенний. Ее не было дома. И в калиточку вошел человек. Он прошел в дом по какому-то делу к моему застройщику, потом сошел в садик и как-то очень быстро свел со мной знакомство. Отрекомендовался он мне журналистом. Понравился он мне до того, вообразите, что я его до сих пор иногда вспоминаю и скучаю о нем. Дальше — больше, он стал заходить ко мне. Я узнал, что он холост, что живет рядом со мной примерно в такой же квартирке, но что ему тесно там, и прочее. К себе как-то не звал. Жене моей он не понравился до чрезвычайности. Но я заступился за него. Она сказала:

– Делай, как хочешь, но говорю тебе, что этот человек производит на меня впечатление отталкивающее.

Я рассмеялся. Да, но чем, собственно говоря, он меня привлек? Дело в том, что вообще человек без сюрприза внутри, в своем ящике, неинтересен. Такой сюрприз в своем ящике Алоизий (да, я забыл сказать, что моего нового знакомого звали Алоизий Могарыч) — имел. Именно, нигде до того я не встречал и уверен, что нигде не встречу человека такого ума, каким обладал Алоизий. Если я не понимал смысла какой-нибудь заметки в газете, Алоизий объяснял мне ее буквально в одну минуту, причем видно было, что объяснение это ему не стоило ровно ничего. То же самое с жизненными явлениями и вопросами. Но этого было мало. Покорил меня Алоизий своею страстью к литературе. Он не успокоился до тех пор, пока не упрямил меня прочесть ему мой роман весь от корки до корки, причем о романе он отозвался очень лестно, но с потрясающей точностью, как бы присутствуя при этом, рассказал все замечания редактора, касающиеся этого романа. Он попадал из ста раз сто раз. Кроме того, он совершенно точно объяснил мне, и я догадывался, что это безошибочно, почему мой роман не мог быть напечатан. Он прямо говорил: глава такая-то идти не может...¹²

Ów tekstologiczny spór o Mogarycza ma spore znaczenie nie tylko dla recepcji Bułhakowa w Polsce, ale także — a nawet przede wszystkim — dla obecności drukowanego tekstu *Mistrza i Małgorzaty* w ję-

¹² М. Булгаков, *Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита*, ред. В. Волина (*Белая гвардия, Театральный роман*), А. Саакянц (*Мастер и Маргарита*), Художественная литература, Москва 1973, s. 560.

zyku oryginału od 1966 roku aż do dziś. Jedne rosyjskie edycje, wydawane w tym ponad pięćdziesięcioletnim już okresie, w rozdziale trzynastym fragmentu o Mogaryczu czemuś nie drukują, a inne — dopiero od 1973 — zawierają w rozdziale trzynastym półtorej strony o Alojzym. To wcale nie Drawicz zatem czegoś tu nie dopatrzył, gdyż on tylko posłużył się inną podstawą oryginału aniżeli jego poprzednicy¹³.

2. PÓŹNE RĘKOPISY I MASZYNOPISY (1937–1940)

Zachowane do dziś oryginalne rękopisy *Mistrza i Małgorzaty*, a także jedyny pełny źródłowy maszynopis tego arcydzieła w trzech kopiach, przechowywane są w Moskwie w Dziale Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej (dawna „Leninka”), w osobnym budynku, tradycyjnie określanym jako Dom Paszkowa. Najcenniejsza część archiwum została przekazana Bibliotece przez Jelenę Siergiejewną Bułhakowową w 1966 roku¹⁴, a potem zbiory były jeszcze uzupełniane przez pół wieku. Opatrzony sygnaturą „Ф. 562”¹⁵ archiwum liczy prawie 1200 jednostek, są to materiały dotyczące Bułhakowa i jego otoczenia z ponad stuletniego okresu (od lat 70. XIX wieku do 70. XX)¹⁶. Gdy chodzi

¹³ W zachowanym w naszym domowym archiwum liście do mnie z 24 lutego 1995 roku Drawicz — skończywszy już swój przekład *Mistrza i Małgorzaty* dla Wydawnictwa Dolnośląskiego, gdzie skądinąd posłużyłem mu z radością w charakterze młodego konsultanta od terminów biblijnych — napisał: „Ze swojej strony trzymałem się tekstu «Sobranija soczinienij», t. V. M. Chud. Lit. 1990, który można na dziś z największym prawdopodobieństwem uznawać za kanoniczny. Zdarzają się drobne różnice, które uwzględniłem. Jedyna większa — to brak rozbudowanego wątku Mogarycza (w wyd. Bibl. Nar., s. 183–184)”. Drawicz zatem korzystał w charakterze podstawy z tekstu opracowanego przez Lidię Janowską. Por. М. Булгаков, *Собрание сочинений в пяти томах*, t. 5: *Мастер и Маргарита. Письма*, red. Л. Яновская, Художественная литература, Москва 1990.

¹⁴ Л. Яновская, *Треугольник Воланда. Главы из книги*, „Октябрь” 1991, nr 5, s. 183.

¹⁵ Litera „Ф” oznacza „Фонд”, czyli część archiwum odnoszącą się do danej osoby, sprawę etc. Kolejne zaś elementy sygnatury to „Картон” („К”) i „Единица хранения” („Ед. хр.”). Podczas przywoływania adresu bibliograficznego konkretnej jednostki archiwalnej podaje się jeszcze na początku „НИОР РГБ” (skrót od „Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки”) oraz na końcu numer stronicy danego dokumentu.

¹⁶ Według opisu z 29 października 2014 roku, zawartego na ostatniej stronie zeszytu-katalogu formatu A4, cały zbiór liczy 1196 jednostek i został rozmieszczony w 71 kartonach.

o powieść *Mistrz i Małgorzata*, tworzoną w okresie 1928–1940, to zachowały się z niej 23 zeszyty rękopisów i 3 kopie wspomnianego źródłowego maszynopisu, przygotowanego w czerwcu 1938 roku pod dyktando autora przez starszą siostrę Jeleny Siergiejewny — Olgę Bokszańską.

Dwie pierwsze radzieckie badaczki rękopisów Bułhakowa — Marietta Czudakowa (ur. w 1937) oraz Lidia Janowska (1926–2011) — które podjęły w latach 70. i 80. XX wieku trud zbadania złożonej kwestii liczby wszystkich tzw. redakcji¹⁷ arcydzieła — przedstawiły dwa różne poglądy na ten temat. Podczas gdy Czudakowa — jeszcze jako archiwariusz porządkujący w moskiewskiej Bibliotece Państwowej im. W. Lenina przekazane przez wdowę archiwum — wyodrębniła w okresie 1971–1977 osiem rękopiśmiennych i maszynopisowych redakcji *Mistrza i Małgorzaty*¹⁸, Janowska ograniczyła później tę liczbę do sześciu¹⁹. Tak samo za sześcioma redakcjami — dzieląc však rękopisy i maszynopisy nieco inaczej niż Janowska — opowiedziała się Jelena Kołyszewa w okresie 2012–2017²⁰.

¹⁷ Sam pisarz tworzył w okresie 1928–1940 jedno wielkie dzieło, które jednak ulegało fundamentalnej ewolucji, zarówno tematycznej jak i ideowej. Z tego powodu, ale i ze względu na dużą ilość zachowanych rękopisów oraz bogactwo i różnorodność maszynopisów arcydzieła Bułhakowa badacze podzielili, zgola różnie, jego wczesne i późniejsze wersje na redakcje.

¹⁸ М. Чудакова, *Творческая история романа Булгакова „Мастер и Маргарита”*, „Вопросы литературы” 1976, nr 1, s. 218–253. I tak właśnie — jako osiem kolejnych redakcji — figurują one w katalogu archiwum Bułhakowa. Kontrowersyjną podstawą podziału było to, czy dany zeszyt zaczyna się od jakiegoś wariantu pierwszego rozdziału, a były to przecież niekiedy różnice czysto stylistyczne.

¹⁹ Л.М. Яновская, *Треугольник Воланда*, „Октябрь”, nr 5, 1991, s. 182–202. Janowska ocenia bardzo krytycznie tę archiwalną akcję Czudakowej, przeprowadzoną w czasach, gdy wiedza o tekstach Bułhakowa wchodziła dopiero w okres raczkujący. I to właśnie Janowska, a nie Czudakowa, ma — moim zdaniem — rację w tym sporze.

²⁰ Е.Ю. Колышева, *Модель генезиса романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»* // Г. Пшибинда, Я. Свежи (red), *Михаил Булгаков, его время и мы. Коллективная монография*, Scriptum, Краков 2012, s. 331. Той же, *Предисловие* // М.А. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Полное собрание черновиков романа. Основной текст*. В двух томах, сост., текстол. подгот., публикатор, авт. предисл., коммент. Е.Ю. Колышева, Пашков дом, Москва 2015, t. 1, s. 20; t. 2, s. 15–25 (pierwsze wydanie wyszło w 2014 roku). Podczas następnych odwołań do tej publikacji Kołyszewej podawać będziemy nazwisko autorki, rok wydania publikacji, rzymski numer tomu i numer stronicy. Por. jeszcze Е.Ю. Колышева, «...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы» (к 50-летию публикации романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»),

Bułhakow tworzył pierwsze wersje swych dzieł tylko odręcznie, atramentem, w zwykłych zeszytach szkolnych formatu A5 i dopiero w końcowej fazie dyktował utwór maszynistce, zawsze przy tym poprawiając — często „na słuch” — wyjściowy rękopis. Pierwszą i zarazem ostatnią pełną rękopiśmienną wersję swej powieści pisarz zamknął 22–23 maja 1938 roku²¹. Dzieło noszące już teraz ostateczny tytuł *Mistrz i Małgorzata*²² zostało zapisane jego ręką w sześciu zeszytach z ciągłą numeracją stronic od 1 do 1057²³ i miało na razie trzydzieści rozdziałów²⁴, jeszcze bez epilogu i bez motta. Poprawek autorskich jest tu niewiele, pozaznaczane zostały wyraźnie piórem Bułhakowa jeszcze w procesie pierwotnego pisania albo już na końcu. Gdyby *Mistrz i Małgorzata* na zawsze pozostał w takiej postaci, jak w tych sześciu zeszytach, to nie byłby on może jeszcze arcydziełem, wszelako dziś nie sprawiałby większych kłopotów tekstologom i redaktorom.

Jednakże doświadczony Bułhakow musiał intuicyjnie czuć, że powieść ulegnie jeszcze niemałym zmianom, o czym pośrednio świadczy fragment z trzynastego rozdziału tej, rękopiśmiennej jeszcze, redakcji powieści:

И этот роман был дописан в августе. Героиня сама отнесла его куда-то, говоря, что знает машинистку. Она ездила к ней проверять, как идет работа.

В конце августа однажды она приехала в таксомоторе, герой услышал нетерпеливое постукивание руки в черной перчатке в оконце²⁵ вышел в двор. Из таксомотора был выгружен толстейший пакет перевязанный накрест, в нем оказалось пять экземпляров романа.

„Библиография. Научный журнал по библиографоведению, книговедению и библиотековедению” 2017, nr 3 (410), s. 97–117.

²¹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 12, s. 1057. Колышева I 836.

²² НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 7. s. 1. Pierwsza wzmianka o takim — ostatecznym, jak się okazało — tytule pochodzi z *Dziennika Jeleny Bułhakowowej* (zapis z 23 października 1937). *Дневник Елены Булгаковой*, red. В. Лосев и Л. Яновская, Книжная палата, Москва 1990, s. 172.

²³ W archiwum Bułhakowa zeszyty z tekstem mają sześć kolejnych sygnatur — НИОР РГБ Ф. 562. К. 7–12. Wszystkie te jednostki zostały określone w katalogu jako redakcja szósta: Булгаков, Михаил Афанасьевич „Мастер и Маргарита”. Шестая редакция романа. U Lidii Janowskiej jest to redakcja czwarta. Л. Яновская, *Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями*, ПРОЗАиК, Москва 2014, s. 65–66. W pracy Jeleny Kołyszewej (I 485–836) całość została opublikowana jako redakcja piąta.

²⁴ НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 12, s. 1047.

²⁵ W rękopisie brakuje przecinka.

Герой долго правил эти экземпляры и она сидела рядом с резинкой в руках и шепотом ругала автора за то, что он пачкает страницы и ножичком выскабливала кляксы²⁶.

Pod koniec maja 1938 roku, gdy Bułhakow zamknął już ostateczny rękopis, Jelena Siergiejewna wyjechała z młodszym synem Siergiejem (pasierbem pisarza) na miesięczne wakacje do Lebediani nad Donem²⁷. Bułhakow wykorzystał ów czas na przygotowanie pierwszego maszynopisu utworu, do odpowiedzialnej zaś roli maszynistki wybrał Olgę Bokszańską, starszą siostrę żony. W procesie dyktowania — od 29 maja do 24 czerwca 1938 roku²⁸ — Bułhakow pozmieniał wiele fragmentów rękopiśmiennego *Mistrza i Małgorzaty* oraz rozszerzył liczbę rozdziałów do trzydziestu dwóch, nadal jednak nie zwieńczając dzieła żadnym epilogiem. Bokszańska, pod dyktando Bułhakowa, przygotowała zapewne tradycyjnie pięć kopii maszynopisu, jednak do dziś zachowały się tylko trzy. Kopia druga i trzecia — obie przez Bułhakowa niepoprawiane²⁹ — winny być dziś traktowane jako dwa egzemplarze odrębnej, szóstej redakcji³⁰. Znamienne, że pierwszy rozdział w tych niepoprawianych kopiach nosił jeszcze

²⁶ НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 8, s. 367. Колышева I 609.

²⁷ М. Булгаков, *Письма. Жизнеописание в документах*, Современник, Москва 1989, s. 422–423.

²⁸ Ta dokładna informacja widnieje na kartach katalogowych drugiej i trzeciej kopii maszynopisu Bokszańskiej z 1938 roku — Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 2 oraz Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 2–3.

²⁹ 21 sierpnia 1938 roku pisarz opatrzył drugą kopię dwiema identycznymi notami, wpisanymi ukośnie niebieskim atramentem na stronie tytułowej i na s. 272, gdzie znajduje się początek drugiej części powieści i jest to zarazem pierwsza strona rozdziału dziewiętnastego zatytułowanego *Маргарита*: „Черновой, неправленный экземпляр. М. Булгаков. 21 августа 1938 г.” НИОР РГБ Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 2, s. 1; 272. Trzecia kopia maszynopisu Bokszańskiej (sygnatura: Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 3) jest w zasadzie identyczna z drugą, tyle że znacznie bardziej pofatygowana. Najważniejsza różnica między nimi to wpisane atramentem przez Jelenę Siergiejewną — nieco więc wbrew zaleceniom Bułhakowa, by to była kopia niepoprawiana — ostatnie zdanie w przedostatnim akapicie szóstej redakcji powieści: „Беречь твой сон буду я”. Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 3, s. 225 (s. 496 autorskiej paginacji). Пор. Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 2, s. 596.

³⁰ W archiwum Bułhakowa (sygnatury: Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 2–3) — są one traktowane jako samodzielna redakcja siódma, za piątą z kolei redakcję — również samodzielną — uznaje ją Lidia Janowska. Л. Яновская, *Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями*, s. 78–86. Tylko Jelena Kolyszewa nie uznaje czemuś owej redakcji za odrębny byt, uważając ją za jedno z sześciu źródeł szóstej redakcji powieści. Колышева I 20; II 5–6.

tytuł *Кто он?*, a znany nam dobrze z ostatecznej wersji Michaił Aleksandrowicz Berlioz był tu na razie Aleksandrem Aleksandrowiczem Berliozem³¹. Zresztą nim stał się tym, kim go znamy z wydrukowanej wersji *Mistrza i Małgorzaty*, był jeszcze w poprawianej pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej — nawet i Borysem Grigoriewiczem Popławskim. A za towarzysza nie miał jeszcze ostatecznego Iwana Nikołajewicza Ponyriowa, piszącego pod pseudonimem „Bezdomny”, lecz Iwana Nikołajewicza Pałaszowa o literackim pseudonimie „Bezbreżny”³².

19 września 1938 roku Bułhakow przystąpił do nanoszenia na pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej mnóstwa, jak się okaże, poprawek: „19 сентября. Сегодня вечером М.А. сел за правку июньского экземпляра «Мастера и Маргариты»”³³. Zarówno w *Dzienniku Jeleny Siergiejewny* (fragmenty opublikowane i nieopublikowane), jak i w jej kalendarzu oraz w „zapiskach o chorobie”³⁴ (oba źródła nieopublikowane) znajdujemy fragmenty o postępujących pracach coraz bardziej chorego i ślepnącego już Bułhakowa nad ostateczną wersją powieści. Działo się to w lutym, marcu, wrześniu, październiku, listopadzie, grudniu 1939 roku, w styczniu i lutym 1940:

Миша сидит над романом (Мастер и Маргарита), раздумывает (28 II 1939). Вечером Миша над романом (1 III 1939). Вечером — Миша — роман (2 III 1939). Переписка Роман (24 III 1939). Углублен<ый> в себя взгляд. Мысли о смерти, о романе, о пьесе³⁵, о револьвере (26 IX 1939). Сонливость, сон стал очень тихий, не слышит, когда я вхожу в комнату. Вечером попросил достать роман, записи. Работать, конечно, не смог (28 IX 1939). Велел вечером вынуть записи мои, роман [...]. Прочитала первые строчки романа. Устал (29 IX 1939). Работа над романом (31 X 1939). [...] работа с перерывами (3 XI 1939). [...] печатание романа (25 XII 1939). Миша, сколько хватает сил, правит роман, я переписываю (15 I 1940). Работа над романом. Сестра Миши — Елена пришла, читала роман запоем (Мастер и Маргарита). Пришел Ермолинский в валенках, читала вслух кусочек романа — воро-

³¹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 2, s. 1 oraz НИОР РГБ Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 2, s. 1.

³² НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2, s. 1. Swe ostateczne imiona i nazwiska uzyskali obaj bohaterowie dopiero w połowie 1939 roku, w osobnym rękopiśmiennym zeszycie z poprawkami do pierwszego rozdziału i niedokończoną wersją *Epilogu*. Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 1, s. 5 (s. 3 autorskiej paginacji).

³³ *Дневник Елены Булгаковой*, s. 203.

³⁴ Te dramatyczne zapiski Jeleny Siergiejewny zaczęła prowadzić na prośbę śmiertelnie już chorego męża 16 września 1939 roku, kontynuując je do 16 marca 1940 (ostatnie fragmenty opowiadają o pogrzebie pisarza). НИОР РГБ. Ф. 562. К. 29. Ед. хр. 2–4.

³⁵ Sztuka *Батум* (pierwotny tytuł: *Пастырць*) o młodości Józefa Stalina, ukończona przez Bułhakowa w lipcu 1939.

бушек. Мишин показ воробушка³⁶. Вечером правка романа (16 I 1940). Живем последние дни плохо, мало кто приходит, звонит. Миша правил роман, я писала (24 I 1940). Продиктовал страничку (о Степе — Ялта) (25 I 1940). Работа над романом (28 I 1940)³⁷.

Przywoływany przez Jelenę Siergiejewnę Siergiej Jermoliński tak pisał o tym najpóźniejszym okresie życia i twórczości Bułhakowa:

он продолжал работать над романом. Возникали новые сцены. Появился Левий Матвей и его разговор с Воландом, где произнесены слова очень важные для смысла всего произведения: „Он не заслужил света, он заслужил покой”. Это было сказано про Мастера, но, может быть, это был суд Булгакова над самим собой?.. Правка касалась главным образом последних глав (30-й, 31-й, 32-й), и написан эпилог³⁸. [...] Но это был не конец работы, смею уверить, роман продолжал мучить его, особенно последние главы. „Там есть длинноты, что-то лишнее, и что-то важное упущено”, — говорил он, то и дело вороша страницы³⁹.

Jelena Siergiejewna przepisała pod dyktando męża wszystkie dłuższe, nowe fragmenty na maszynie, włączyła je jako karty z dodatkową numeracją do pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej⁴⁰, gdzie też na ostatniej stronie — na samym już końcu gotowego *Epilogu* bez tytułu — widnieje data „14 maja 1939 roku”⁴¹. Zapewne w podobnym czasie, na rewersie stronic 183 i 184 tej samej pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej, Jelena Bułhakowowa wpisała ręcznie atramentem pod dyktando męża owe tak sporne do dziś półtorej stronicy o Mogaryczu. Gdy spojrzemy na rękopis na obu rewersach, to na

³⁶ Mowa o komicznym fragmencie z rozdziału 18 (sama końcówka części drugiej), gdzie wróbelek (taką oszukańczą postać przyjął Azazello) wyczynia paskudne figle przed profesorem medycyny Kuźminem, i to w jego własnym gabinecie.

³⁷ Цyt. za Кольшева II 7–10.

³⁸ Dodajmy, że pierwszy wariant *Epilogu* (jeszcze niedokończony i noszący odrzucony ostatecznie podtytuł *Жертвы луны*) został przez Bułhakowa wpisany, w kwietniu 1939 roku, atramentem do zeszytu w kratę, jaki zachował się w archiwum pod sygnaturą Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 1 (*Epilog* znajduje się tu na s. 7–37, na s. 7 podana jest błędna data „1935 г. Апрель”). Całość opublikowała po raz pierwszy Кольшева II 517–527.

³⁹ С. Ермолинский, *О времени, о Булгакове и о себе*, Аграф, Москва 2002, s. 167.

⁴⁰ Owa pierwsza kopia jest ponadto — dosłownie — upstrzona dopiskami na marginesach, dopisanymi na odwrócie stron dłuższymi fragmentami, przekreśleniami zdań — bywa, że i całych akapitów — kolorowym lub zwykłym ołówkiem, jest też ona opatrzona przez Jelenę Siergiejewnę odsyłaczami do osobnego zeszytu przechowywanego w archiwum pod sygnaturą Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 1.

⁴¹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2, s. 512. Кольшева II 539.

samym końcu — tuż pod fragmentem o Mogaryczu widzimy jeszcze króciutki — wpisany już ołówkiem — plan rozbudowy tego wątku oraz wątków-motywów pokrewnych: „Начало болезни. Продолжение газетной травли. Отъезд Алоизия в Харьков за вещами. Развитие болезни. Сожжение романа. Под утро арест. Отправление в больницу”⁴².

Choroba i przedwczesna śmierć przeszkodziły Bułhakowowi wszystko to zrealizować.

W poprawianej pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej mamy również inną (w porównaniu z bardziej pierwotnymi pod względem tekstowym kopiami drugą i trzecią) końcówkę rozdziału trzydziestego drugiego, ale tą — fundamentalną, dodajmy — kwestią zajmiemy się w tym artykule później.

* * *

W archiwum Bułhakowa — prócz wspomnianych trzech egzemplarzy maszynopisu Bokszańskiej na czele z poprawianą pierwszą kopią — znajdują się jeszcze dwa zeszyty z późnymi, często już ostatecznymi wersjami kluczowych fragmentów *Mistrza i Małgorzaty*. Pierwszy zeszyt, chronologicznie wcześniejszy⁴³, posiada na stronie tytułowej informację zapisaną ręką samego Bułhakowa: „Мастер и Маргарита. Отделка”⁴⁴. To tutaj właśnie znajduje się nowy wariant początku rozdziału pierwszego, w tym i jego kluczowe zdanie inicjujące, o które też do dziś toczy się spór⁴⁵. Mamy tu również — na razie jeszcze niedokończony — rękopiśmienny wariant epilogu z podtytułem „Жертвы луны”, wpisany ręką Bułhakowa do zeszytu prawdopodobnie w kwietniu 1939 roku⁴⁶.

⁴² НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2, s. 184 об. (rewers)

⁴³ Szkolny zeszyt formatu А5 w szeroką linię, założony zapewne w marcu lub najpóźniej w kwietniu 1939 roku.

⁴⁴ НИОР РГБ Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 1.

⁴⁵ Warto porównać pierwszą stronę pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej i paralelną stronę z tegoż zeszytu. O dwóch drukowanych do dziś równoległe wariantach tego pierwszego zdania, będziemy mówić później.

⁴⁶ НИОР РГБ Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 1, s. 7 (autorska paginacja: s. 4). W prawym górnym rogu tej strony Bułhakow wpisał atramentem: „1935 г. Апрель”. W katalogu archiwum znajduje się odniesienie do tej daty: „На стр. 7 дата «1935 г. Апрель», предположительно ошибочная”. Patrz: НИОР РГБ Ф. № 562. Булгаков М.А. Архив. Гр. учёта, s. 12. А powinno być zapewne: „1939 г. Апрель”.

Tymczasem 4 października tego roku Jelena Siergiejewna szykuje nowy czysty zeszyt, do którego też zaczyna wpisywać pod dyktando prawie już ślepego męża nowe warianty epizodów i fragmentów powieści. Na stronie tytułowej tego zeszytu w kratę widnieje następująca informacja: „Писано мною под диктовку М.А. во время его болезни 1939 года. Окончательный текст. Начато 4 октября 1939 г. Елена Булгакова”⁴⁷. Znamienne, że właśnie tutaj pojawia się po raz pierwszy ostateczny wariant przełożonego przez Bułhakowa motto do powieści, wziętego z pierwszej części *Fausta*: „«...Так кто ж ты наконец? / — Я — часть той силы, что / вечно хочет зла и вечно / совершает благо». / Гете. Фауст”. Jelena Siergiejewna, odłożywszy na chwilę zeszyt, nadpisała atramentem motto — w owym ostatecznym już brzmieniu — na przekładzie starszym, czyli tym ze strony tytułowej pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej⁴⁸.

Ten drugi późny zeszyt pokazuje zarazem, jak długo Bułhakow wracał jeszcze do początku drugiej części powieści, czyli do jej rozdziału dziewiętnastego *Марапума*. Tak samo odpowiednia stronica maszynopisu Bokszańskiej została opatrzona przez Jelenę Siergiejewną na polecenie pisarza tak wielką liczbą poprawek, że konieczne było jeszcze wpisanie ołówkiem w prawym górnym rogu strony odsyłacza — „На обороте”. I tam właśnie — na rewersie strony numer 272 — mamy wpisaną, również ołówkiem, pierwszą kanoniczną już inicjalną częśćkę rozdziału dziewiętnastego⁴⁹. A po-

⁴⁷ НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 1, s. 1. Zeszyt ten zapisywany był w Moskwie i w podmoskiewskim sanatorium Barwicha, gdzie Bułhakow od 18 listopada do 18 grudnia 1939 przebywał — wraz z żoną — na leczeniu.

⁴⁸ Motto w pierwotnej wersji tłumaczeniowej pojawiło się po raz pierwszy dopiero w maju 1938 w maszynopisie Bokszańskiej. Z tej pierwszej wersji swego przekładu Bułhakow musiał być od razu niezadowolony, skoro przekreślił je zdecydowanie — i to jeszcze chyba w dniu zamknięcia maszynopisu 24 czerwca 1938 — czerwonym ołówkiem. Jak zaś brzmiał ów zamazany starszy przekład, możemy ustalić, zerkając w archiwum na strony tytułowe drugiej i trzeciej kopii tegoż maszynopisu: „...итак кто-же ты? / Я часть той силы, что всег- / да хочет зла и всегда творит добро”. НИОР РГБ Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 2, s. 1. oraz Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 2, s. 1. Warto jeszcze wspomnieć, że we wcześniejszym osobnym zeszycie, powstałym wszak już po przygotowaniu ostatecznego rękopisu piątej redakcji (ukończona 22–23 maja 1938) motto zostało przywołane przez Bułhakowa jeszcze po niemiecku: „Ein Teil von jener / Kraft / die Stets das Böse will / Und stets das Gute schafft / (Goethes Faust)”. НИОР РГБ Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 1, s. II. Wcześniej zaś motto ani po niemiecku, ani po rosyjsku w żadnym z rękopisów nie było.

⁴⁹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2, s. 272, 272 об. (rewers).

nieważ cała tak gruntownie poprawiana część inicjalna rozdziału dziewiętnastego nie zmieściła się na rewersie strony 272, to żona Bułhakowa wpisała jeszcze u dołu atramentem: „См. дальше стр. 26 тетради”⁵⁰. I w tym właśnie drugim, późniejszym zeszycie widzimy na stronach 26–29 cały dalszy ciąg kanonicznego już początku rozdziału dziewiętnastego⁵¹.

Ostatnia wzmianka o poprawianiu powieści pochodzi z 13 lutego 1940, ze wspomnianych już zapisków o chorobie autorstwa Jeleny Siergiejewny: „Чтение мною романа. Его правка”⁵². Już długo po śmierci Bułhakowa wdowa opowiadała Marietcie Czudakowej, że stylistycznej korekcie jako ostatni poddawany był fragment o pogrzebie Berlioza z tegoż rozdziału dziewiętnastego:

Е.С. Булгакова рассказывала нам об этом так: „В 1940 году он сделал еще вставки в первую часть — я читала ему. Но когда перешли ко второй и я стала читать про похороны Берлиоза, он начал было править, а потом вдруг сказал: — Ну, ладно, хватит, пожалуй. — И больше уже не просил меня читать”. Обширность вставок и поправок в первой части и в начале второй говорит о том, что не меньшая работа предстояла и дальше, но выполнить ее автор не успел⁵³.

Szóstego zaś marca 1940 roku — na cztery dni przed śmiercią pisarza — Jelena Siergiejewna opisała jeszcze jeden dramatyczny epizod:

Одно время у меня было впечатление, что он мучится тем, что я не понимаю его, когда он мучительно кричит „Маська! [...]” и я сказала ему наугад (мне казалось, что он об этом думает) я даю честное слово, что перепису роман, что я подам его, тебя будут печатать! А он слушал, довольно осмысленно и внимательно, и потом сказал: „чтобы знали... чтобы знали”⁵⁴.

Owo „перепису роман” **nie oznaczało — jak słusznie twierdzi Janowska — „перепечатаю”**: „«Перепису» — означало: разберу все poprawki, соберу, приведу в порядок”⁵⁵.

⁵⁰ Tamże, s. 272 об.

⁵¹ НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 1, s. 26–29.

⁵² НИОР РГБ Ф. 562. К. 29. Ед. хр. 4, s. 25 об. Сут за: Колышева II 11.

⁵³ М. Чудакова, *Жизнеописание Михаила Булгакова*, 2-е изд., доп., Книга, Москва 1988, s. 648.

⁵⁴ НИОР РГБ Ф. 562. К. 29. Ед. хр. 4, s. 40–44 (awers). Сут за: Колышева II 11.

⁵⁵ Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 356.

3. DWA MASZYNOPISY WDOWY (1939–1940 i 1963)

W przechowywanym w tym samym Domu Paszkowa archiwum Pawła Popowa — serdecznego przyjaciela Bułhakowa od połowy lat dwudziestych i autora jego pierwszej biografii⁵⁶ — znajduje się od 1965 roku jeszcze jeden pełny maszynopis *Mistrza i Małgorzaty*, włożony jako część pierwsza i druga w dwie odrębne tekturowe teczki⁵⁷. Maszynopis ów jako pierwsza wykorzystwała Lidia Janowska, publikując w 1990 roku — częściowo z jego pomocą — ostateczną w zamierzeniu wersję *Mistrza i Małgorzaty*⁵⁸. Licząca w sumie 493 strony kopia Popowa ma dotkliwie pokancerowaną pierwszą stronę, wszystkie za to strony pozostałe zachowały się w stanie zupełnie przyzwoitym. Ów „maszynopis Popowa” — przygotowany przez Jelenę Siergiejewną w 1939–1940 — istnieje jeszcze w dwóch kopiach⁵⁹.

⁵⁶ П.С. Попов, *Биография М.А. Булгакова*, w: М. Булгаков, *Письма. Жизнеописание в документах*, Современник, Москва 1989, s. 535–544. Por. „Когда я вскоре буду умирать...”. *Переписка М.А. Булгакова с П.С. Поповым (1928–1940)*, red. В. В. Гудкова, Эксмо, Москва 2003.

⁵⁷ Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 2 oraz Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 3.

⁵⁸ М. Булгаков, *Собрание сочинений в пяти томах*, t. 5: *Мастер и Маргарита. Письма*, red. Л. Яновская, Художественная литература, Москва 1990. Píše Janowska w innym miejscu: „О том, что в отделе рукописей БЛ, в фонде Павла Сергеевича Попова (547.11.2–3), имеется какой-то машинный список романа, было известно, даже упоминалось в печати. Но однажды — такие вещи всегда бывают однажды — я вдруг осознала, что это не что иное, как один из экземпляров перепечатки, сделанной Е.С. в 1940 году, и в том же году подаренный ею П.С. Попову. Сначала поняла, «вычислила». Потом получила в отделе рукописей этот в течение двадцати лет ни одним исследователем не затребованный текст, тусклый — 4-й или 5-й экземпляр машинописи, — ветхий от времени, с искрошившимся титульным листом, и убедилась в своей правоте. Исследование подтвердило мою догадку. Передо мною был текст, впервые выходящий из-под рук еще неопытной и неуверенной подружки мастера, — он был ближе к оригиналу [...]”. Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове*, s. 368–369. Janowska, co prawda, już w 1989 roku wydała w Kijowie swą pierwszą redaktorską wersję *Mistrza i Małgorzaty*, wszelako wtedy maszynopis Jeleny Siergiejewny z 1940 roku nie był jej jeszcze znany. М. Булгаков, *Избранные произведения в двух томах*, т. 2: *Жизнь господина де Мольера, Театральный роман (Записки покойника), Мастер и Маргарита. Роман*, составитель: Л. Яновская, Издательство художественной литературы Дніпро, Киев 1989.

⁵⁹ Dzięki Jelenie Kołyszewej posiadam w swych zbiorach elektroniczną wersję jednej z kopii, tej подарowanej przez wdowę Jelenę Siergiejewną szwagierce — Jelenie Bułhakowej-Swietłajewej, najmłodszej z trzech siostr pisarza. Potem owa kopia była własnością siostrzenicy Bułhakowa — Warwary Swietłajewej, obecnie

Jelena Kołyszewa twierdzi, że ponad połowa pierwszego maszynopisu Jeleny Siergiejewny, który do tej pory uchodził za źródło spisane dopiero po śmierci Bułhakowa, przygotowana została jednak przez żonę jeszcze za życia męża. Robić to miała od drugiej połowy grudnia 1939 równoległe z pracą nad poprawkami do pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej⁶⁰. Konsekwentnie zatem jeszcze za życia śmiertelnie już chorego Bułhakowa Jelena Siergiejewna miała zdążyć przepisać rozdziały od pierwszego do końca dziewiętnastego (s. 1–295 maszynopisu), podczas gdy następne — od początku dwudziestego do końca trzydziestego drugiego (s. 295–479) oraz *Epilog* (480–493) — zaczęła spisywać już kilka miesięcy po śmierci męża⁶¹.

Nikt inny poza Jeleną Siergiejewną nie byłby w stanie z tego piekielnego amalgamatu, jakim jest zbiór trzech kopii maszynopisu Bokszańskiej i dwa zeszyty poprawek z okresu 1938–1940 (a być może i ustne wskazówki od odchodzącego już do wieczystej przystani męża), przygotować tak bliskiego ostatecznemu zamysłowi Bułhakowa maszynopisu. Lidia Janowska, od lat sześćdziesiątych znająca Jelenę Siergiejewną osobiście, napisała w tym kontekście:

Ей было завещано произведение, которое она считала великим, которое она считала классическим, — и произведение это, сюжетно законченное, не было завершено... Ей была оставлена рукопись-машинопись, переполненная пометами о заменах и вставках, переносах и перестановках, но в этих пометах, адресованных ей, разобраться было очень непросто. Были поправки, отмененные последующими, но не вычеркнутые. И намеки на поправки, которые, будучи помечены в одном месте, должны были быть перенесены в другие соответствующие места, но перенесены не были. Нужно было снять все опечатки и все описки и каждый раз определить, действительно ли это опечатка и описка. Многие страницы и даже целые главы попросту не были Булгаковым вычитаны. Переписывая, Е.С. уточняла пунктуацию. Особенно удачно — эмоциональную пунктуацию: восклицательные и вопросительные знаки, отточия... Ведь она писала под диктовку Булгакова, она знала его интонацию, его голос. Не пользоваться редакторской работой Е.С. Булгаковой оказалось практически невозможно⁶².

zaś znajduje się w rękach Walentyny Dimienko, przewodniczącej moskiewskiej fundacji imienia Michaiła Bułhakowa. Por. E.Ю. Колышева, «...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы» (к 50-летию публикации романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»)..., s. 100.

⁶⁰ Tamże, s. 101. We wcześniejszej rozprawie Kołyszewa podaje datę prawdopodobnego początku spisywania maszynopisu — ma to być nie wcześniej niż 18 grudnia 1939 roku, jako że w ów dzień Bułhakowowie powrócili do Moskwy z sanatorium Barwicha. Колышева II 22.

⁶¹ Nie wcześniej niż od czerwca 1940. Колышева II 22.

⁶² М. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове*, s. 369–370.

Dziś łatwo jest oczywiście odnajdywać w maszynopisie z lat 1939–1940 drobne czy większe nieścisłości, wynikające z nieuwagi, a czasem i z nazbyt pochopnych decyzji stylistycznych Jeleny Siergiejewny. Nawet Lidia Janowska, pełna zrozumiałej czci wobec wdowy, pisze o paru wątpliwych miejscach⁶³, na inne zaś zwraca uwagę Jelena Kołyszewa⁶⁴. I to właśnie ona zdołała wyśledzić w maszynopisie z lat 1939–1940 zmianę zaiste fundamentalną, którą nazwała nieuzasadnioną „ingerencją porządku etycznego”⁶⁵. Otóż w oryginalnym Bułhakowskim wariacie jedna z bohaterek balu u szatana — neapolitańska trucicielka signora Tofana — zwraca się do Małgorzaty następująco: „Как я счастлива, черная королева...”⁶⁶. Wszelako wdowa poprawiła to na: „Как я счастлива, добрейшая королева...”⁶⁷. Ponieważ taka właśnie — niezgodna, podkreślmy to dobitnie, z intencjami Bułhakowa — forma apelatywna pojawi się jeszcze w 1963 roku w drugim i ostatecznym już maszynopisie Jeleny Siergiejewny⁶⁸, to konsekwentnie „добрейшая королева” zdomowi się najpierw w edycji *Mistrza i Małgorzaty* w czasopiśmie Moskwa (1966–1967)⁶⁹, a następnie trafi ona do wszystkich dziewięciu wydań

⁶³ Tamże, s. 371.

⁶⁴ Zmiany nieuzasadnione, to — jak pisze Kołyszewa — „несоблюдение абзацных отступов”, „нарушение границ предложения”, „излишнее использование восклицательных знаков”, „пунктуация не свойственная Булгакову”, „правка повторов”, „изменение порядка слов”, etc. Колышева II 24–31.

⁶⁵ Tamże, s. 26.

⁶⁶ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2, s. 340.

⁶⁷ Ф. 547. К. 11. Ед. Хр. 3, s. 340. Owa nazbyt pochopna zmiana nawiązywała formalnie do rękopiśmiennej, piątej redakcji *Mistrza i Małgorzaty*, gdzie signora Tofana zwraca się tak właśnie do bohaterki: „О, добрейшая королева!”. Było to jednak w zdecydowanie innym kontekście, po tym, jak Małgorzata spytała współczująco Tofaną, czy ta odczuwa ból w nodze „obutej” w hiszpański bucik: „— Как ваша нога? — участливо спрашивала Маргарита, восхищаясь своею властью легко говорить на всех языках мира, сама вслушиваясь в певучесть своей итальянской речи. — О добрейшая королева! — Прекрасно! — искренно и благодарно глядя водяными зеленоватыми глазами в лицо Маргариты”. Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 11, s. 778. Por także: Колышева I 737; II 401–402, przypis 294.

⁶⁸ Maszynopis ów przechowywany jest w dwóch teczkach bez sygnatury w archiwum Państwowego Muzeum Bułhakowa na Wielkiej Sadowej 10 w Moskwie. W sierpniu 2017 sprawdziłem tam ten fragment i mogę zaświadczyć, że na s. 65 w części drugiej widnieje — tak jak w maszynopisie 1939–1940 — „добрейшая королева”.

⁶⁹ М. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Роман. Книга вторая*, „Москва” 1967, nr 1, s. 81.

frankfurckich z lat 1969–1986⁷⁰. Tymi zaś obiema ścieżkami przewędruje w 1969 roku do pierwszego polskiego przekładu *Mistrza i Małgorzaty*, trwając w nim bez przeszkód aż do dziś⁷¹.

A co w rozdziale trzynastym z naszym tytułowym donosicielem Alojzym Mogaryczem? Otóż tego rękopiśmiennego fragmentu z pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej Jelena Siergiejewna świadomie nie włączyła ani do swego pierwotnego maszynopisu z 1939–1940, ani też do tego z roku 1963. O konsekwencjach tej brzemiennej w edytorskie skutki decyzji będę pisać później.

Przygotowując w pierwszej połowie 1963 roku swój drugi, ostateczny, jak się okaże, maszynopis *Mistrza i Małgorzaty*⁷², Jelena Siergiejewna wzięła za podstawę maszynopis z 1939–1940, ale powracała też w razie potrzeby do będących nadal w jej posiadaniu trzech kopii maszynopisu Bokszańskiej z 1938 roku i do dwóch późnych zeszytów z poprawkami okresu 1939–1940 (a nawet — choć tu już rzadziej —

⁷⁰ Por. M. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, Поцев, Frankfurt 1977, s. 338 oraz M. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, Поцев, Frankfurt 1986, s. 338. Przywołuję wydania, które posiadam w domowej bibliotece.

⁷¹ Tu czemuś jako „szlachetna królowa”, choć winno być chyba raczej „wszechmiłościwa”? Por. M. Булгаков, *Mistrz i Małgorzata*, Czytelnik, Warszawa 1970, s. 421; Czytelnik, Warszawa 1973, s. 316; Czytelnik, Warszawa 1980, s. 365; Ossolineum, Wrocław 1990, s. 352; Bellona, Warszawa 2013, s. 331, Muza, Warszawa 2016, s. 363. I tak dalej we wszystkich innych edycjach przekładu Lewandowskiej i Dąbrowskiego. Znamienne, że niekanoniczna „добрейшая королева” zadomowiła się na dobre również w przekładach włoskich („ottima regina” albo „mia buonissima regina”), w jednym przynajmniej z przekładów angielskich („kindest Queen”) oraz w czeskim („předobrá korolevá”). Por. M. Булгаков, *Il Maestro e Margherita*, przeł. V. Dridso, Einaudi, Torino, 1967, s. 261; M. Булгаков, *Il Maestro e Margherita*, przeł. Maria Serena Prina, Oscar Mondadori, Milano 2015, s. 322. M. Булгаков, *The Master and Margarita*, przeł. R. Pevear, L. Volokhonsky, Penguin, London 2007, s. 266. M. Булгаков, *Mistr a Markétka*, przeł. A. Morávková, Volvox Globator, Praha 2011, s. 293. Sprawdzalem tylko w części przekładów z naszego domowego archiwum.

⁷² Zachował się on tylko w kopii należącej ongiś do Aleksandra Mielika-Paszajewa (znanego Bułhakowowom dyrygenta Teatru Wielkiego), obecnie zaś przechowywanej w dwóch skoroszytach bez sygnatur w Państwowym Muzeum Bułhakowa na Wielkiej Sadowej 10. Tam też, wraz zoną Leokadią Anną Przebindą, mieliśmy okazję dokładnie go przebadać i nawet obfotografować. Rzuciło się nam od razu w oczy, że Jelena Siergiejewna — już po publikacji *Mistrza i Małgorzaty* w czasopiśmie „Moskwa” — w swym pełnym źródłowym maszynopisie pootaczała wszystkie wycięte fragmenty nawiasami kwadratowymi. Dodatkowo — już jednak tylko w pierwszej części maszynopisu, to jest w rozdziałach od pierwszego do osiemnastego włącznie — każda strona została opatrzona jej podpisem: „Елена Булгакова”.

do pełnej rękopiśmiennej jeszcze redakcji arcydzieła). Stary i nowy maszynopis wdowy różni się przede wszystkim końcówką rozdziału trzydziestego drugiego⁷³. Oto po dwudziestu trzech latach od śmierci męża Jelena Siergiejewna postanowiła jednak przywrócić ów ostatni akapit, który sam Bułhakow w maju 1939 roku nakazał jej usunąć z pierwszej, głównej kopii maszynopisu Bokszańskiej. Kwestia ta wymaga jednak szerszego naświetlenia.

Jak pamiętamy, w pierwotnym maszynopisie Bokszańskiej — dziś zachowanym w archiwum tylko w drugiej i w trzeciej kopii — powieść nie miała jeszcze *Epilogu* i kończyła się następująco:

— [...] Сон укрепит тебя, ты станешь рассуждать мудро. А прогнать меня ты уже не сумеешь.

Так говорила Маргарита, идя с мастером по направлению к вечному их дому, и мастеру казалось, что слова Маргариты струятся так же, как струился и шептал оставленный позади ручей, и память мастера, беспокойная, исколотая иглами память стала потухать. Кто-то отпускал на свободу мастера, как сам он только что отпустил им созданного героя. Этот герой ушел в бездну, ушел безвозвратно, прощенный в ночь на воскресение сын короля-звездочета, жестокий пятый прокуратор Иудеи, всадник Понтий Пилат⁷⁴.

Bułhakow jednakże, zanim w kwietniu 1939 roku zaczął dyktować zonie na maszynę ostateczny *Epilog*, zdecydował o usunięciu z końcowego do tej pory rozdziału trzydziestego drugiego całego ostatniego akapitu. Do akapitu zaś przedostatniego dołożył zdanie zamykające: „Бережь твой сон буду я”⁷⁵. I odtąd powieść — pozbawiona ostatniego akapitu w rozdziale trzydziestym drugim — kończyła się już na zawsze *Epilogiem*. Maszynopis 1939–1940 wygląda w omawianych miejscach dokładnie tak samo.

⁷³ Wszystkie inne różnice pieczołowicie zrekonstruowała Kołyszewa. Колышева II 32–84. Sam zauważyłem jeszcze jedną, przez tę badaczkę niedostrzeżoną. Oto w maszynopisach 1938 i 1939–1940, w rozdziale czwartym zatytułowanym *Погоня*, mamy zdanie: „Иван налетел на кой-кого из прохожих, был обруган”, którego brakuje w maszynopisie 1963 roku. Konsekwentnie nie trafiło ono — jednak nie za sprawą cenzury, jak dotąd sądziłem — ani do wydania czasopiśmiennego, ani do edycji „Posiewu”, ani też do pierwszego polskiego przekładu. Brakuje go również w pierwszym wydaniu Janowskiej z 1989 (s. 378). W edycji zaś Anny Saakian z 1973 (s. 466) i w drugim wydaniu Janowskiej z 1990 (s. 51) zdanie zostało przywrócone.

⁷⁴ НИОР РГБ Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 2, s. 496.

⁷⁵ To zdanie Jelena Siergiejewna wpisała też atramentem do końcówki przedostatniego akapitu w drugiej kopii maszynopisu Bokszańskiej. Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 3, s. 496. W ten sposób naruszyła nieco zalecenie pisarza, aby tej kopii nie poprawiać.

Wszelako w roku 1963 wdowa postanowiła usunięty akapit przywrócić. Zapewne z powodu jego piękna, a pewnie i dlatego, że sama czuła się już od dawna wcieleniem Małgorzaty. Przywrócenie nie było trudne, jako że fragment ów zachował się w stanie nienaruszonym zarówno w drugiej, jak i w trzeciej kopii maszynopisu Bokszańskiej⁷⁶. Przypomnijmy, że usunięty akapit zaczynał się słowami „Так говорила Маргарита, идя с мастером по направлению к вечному их дому”, a kończył finalnym dla całej ówczesnej powieści⁷⁷ zdaniem: „Этот герой ушел в бездну, ушел безвозвратно, прощенный в ночь на воскресение сын короля-звездочета, жестокий пятый прокуратор Иудеи, всадник Понтий Пилат”⁷⁸. Przywracając ów piękny fragment⁷⁹, Jelena Siergiejewna dokonała w nim może i drobnej graficznie, ale semantycznie bardzo istotnej zmiany. Oto źródłowa „ночь на воскресение” („noc przed zmartwychwstaniem”) postanowiła zmienić na „ночь на воскресенье” („noc z soboty na niedzielę”). I dlatego do dziś jedne wersje publikowanego po rosyjsku *Mistrza i Małgorzaty* mają w swej końcówce rozdziału trzydziestego wersję wdowy z 1963 roku, inne zaś — wcześniejszą wersję oryginalną z 1938 roku.

Notabene ta źródłowa „ночь на воскресение” pojawiła się w druku dopiero w 1989 roku dzięki Lidii Janowskiej⁸⁰. Ta sama badaczka w dwóch swoich późniejszych pracach przedstawiła dwie różne opinie na temat tej decyzji tekstologicznej Jeleny Bułhakowowej z 1963 roku. Najpierw, w połowie lat dziewięćdziesiątych w *Zapi-*

⁷⁶ Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове*, s. 370.

⁷⁷ W jej przedostatnim wariantcie z czerwca 1938 roku.

⁷⁸ НИОР РГБ Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 3, s. 496; К. 9. Ед. хр. 2, s. 496.

⁷⁹ Znany dziś dobrze czytelnikom Bułhakowa, jako że od 1969 roku będzie się on pojawiał we wszystkich rosyjskich edycjach *Mistrza i Małgorzaty*. Z wydania 1966–1967 usunie go jeszcze prawie w całości cenzura, tak że rozdział trzydziesty drugi kończy się w czasopiśmie następująco: „Так говорила Маргарита, идя с мастером по направлению к вечному их дому, и мастеру казалось, что слова Маргариты струятся так же, как струился и шептал оставленный позади ручей...”. М. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Роман, cz. II*, „Москва” 1967, nr 1, s. 137. Za to po raz pierwszy akapit pojawi się w całości w 1969 roku w wydaniu frankfurckim. Por. М. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, Посев, Frankfurt 1977, s. 482–483 oraz М. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, Посев, Frankfurt 1986, s. 482–483.

⁸⁰ М. Булгаков, *Избранные произведения в двух томах, т. 2: Жизнь господина де Мольера. Театральный роман (Записки покойника). Мастер и Маргарита. Роман, составление и комментарии Лидии Яновской. Текстологическая подготовка Лидии Яновской и Виктора Лосева*, Издательство Художественной литературы Днипро, Киев 1989, s. 710.

skach o Michaiłe Bułhakowie, Janowska uznawała prawomocność decyzji wdowy:

На место снятых строк писатель и продиктовал эпилог. Именно так — эпилог вместо последнего абзаца последней главы — сохранила авторская машинопись. Именно так и в перепечатанном Еленой Сергеевной тексте 1940 года. Но расстаться с этими строками Елена Сергеевна не могла (они сохранились во 2-м и 3-м экземплярах машинописи) и, готовя роман к печати, восстановила их. Строго говоря, против воли автора. Эти строки — не подтвержденные рукописью! — Анна Саакянц включила в издание 1973 года⁸¹. И я, как текстолог готовя роман для киевского двухтомника⁸² и затем, заново, для собрания сочинений Булгакова в издательстве „Художественная литература”⁸³, не стала нарушать уже сложившуюся традицию и сохранила эти любимые читателями строки. (Книги и тексты имеют свою судьбу, и с этой судьбой, с традиционно сложившейся жизнью книги нужно считаться...)⁸⁴.

Natomiast w swej ostatniej pracy, w całości opublikowanej dopiero pośmiertnie, Janowska zdanie całkiem zmieniła:

И я, готовя роман к печати в 1987–1989 и затем в 1989–1990 годах, не посмела оспорить уже сложившуюся традицию и тоже сохранила эти, к тому времени очень популярные строки. Чего, конечно, делать нельзя было...⁸⁵.

⁸¹ Рог. М. Булгаков, *Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита*, red. В. Волина (*Белая гвардия, Театральный роман*), А. Саакянц (*Мастер и Маргарита*), Художественная литература, Москва 1973, s. 799.

⁸² Рог. М. Булгаков, *Избранные произведения в двух томах*, t. 2: *Жизнь господина де Мольера. Театральный роман (Записки покойника). Мастер и Маргарита. Роман...*, s. 710. Już w tej kijowskiej edycji, w edytorskim komentarzu do końcówki rozdziału trzydziestego drugiego, Janowska po raz pierwszy informowała o tym fundamentalnym tekstologicznym problemie. Tamże, s. 748–749.

⁸³ Рог. М. Булгаков, *Собрание сочинений в пяти томах*, t. 5: *Мастер и Маргарита. Письма*, red. Л. Яновская, Художественная литература, Москва 1990, s. 372. W tej edycji, gdzie komentarze do *Mistrza i Małgorzaty* przygotował Gieorgij Lesskis, kwestia sporności ostatniego akapitu rozdziału trzydziestego drugiego nie została podjęta.

⁸⁴ Л. Яновская, *Записки о Михайле Булгакове...*, s. 370–371.

⁸⁵ Л. Яновская, *Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями*, s. 109. Książka była opublikowana w 2013 roku, jednakże cytowany fragment ujrzał światło dzienne już w 2004 w dwudziestym numerze czasopisma „Уральская новь”. Л. Яновская, *Главы из новой книги о Михайле Булгакове*, <http://magazines.russ.ru/urnov/2004/20/ian10.html> (10.10.2018). Badaczka stara się tu dowieść, że ów przywrócony przez Jelenę Siergiejewną akapit zmienia gruntownie wymowę dzieła Bułhakowa (*Последняя книга...*, s. 109–110), jednakże w tej akurat kwestii jej rozważania nie są przekonujące.

4. OCENZUROWANA EDYCJA W MIESIĘCZNIKU „MOSKWA” (1966–1967) I WYDANIA „POSIEWU” (1969–1986)

Maszynopis Jeleny Siergiejewny z 1963 roku stał się podstawą dla pierwszej drukowanej edycji powieści w czasopiśmie „Москва”, w nakładzie 150 000 egzemplarzy. Wcześniej — jak pisze badacz Georgij Lesskis — wdowa próbowała aż sześciokrotnie doprowadzić do publikacji *Mistrza i Małgorzaty*, jednak zawsze bez rezultatu⁸⁶. W 1962 wielką pomoc okazał jej pośrednio Wieniamin Kawierin, który w posłowniu do pierwszego, też *notabene* ocenzonego wydania *Życia pana Moliera* odważył się wspomnieć publicznie o istniejącej do tej pory wyłącznie w maszynopisach powieści:

почти всё написанное Булгаковым посвящено, в сущности, идее справедливости, то есть одной из главных идей русского искусства. Таков фантастический роман *Мастер и Маргарита*, в котором действуют, написанные с выразительностью Гойи, силы зла, воплотившиеся в людей обыкновенных и даже ничтожных. Невероятные события происходят в каждой главе, превращениям, чудесам, мрачному издевательству нет предела — и всё-таки силы зла отступают⁸⁷.

Z ostatnią tezę zgodzić się nie można, jako że urzeczywistniona w końcu w 1966–1967 edycja została jednak przez owe „siły zła” solidnie pokiereszowana⁸⁸. Jelena Siergiejewna twierdziła, że tylko pierwsza część powieści (m.in. *Сон Никанора Ивановича*) została pocięta ze względów ideologicznych, podczas gdy druga była już skracana, żeby uzyskać wolne miejsce dla prozy podrzędnej członka redakcji⁸⁹.

⁸⁶ Г. Лесскис, К. Атарова, *Москва–Ершалаим. Путеводитель по роману Михаила Булгакова „Мастер и Маргарита”*, Б.С.Г. Пресс, Москва 2016, s. 196.

⁸⁷ В. Каверин, *Михаил Булгаков и его Мольер*, w: М. Булгаков, *Жизнь господина де Мольера*, Молодая гвардия, Москва 1962, s. 226–227.

⁸⁸ Przygody z cenzurą zaczęły się już zresztą w maju 1929 roku, gdy Bułhakow złożył do wydawanego przez Nikołaja Angarskiego almanachu „Niedra” fragment powieści zatytułowany *Маня фурибунда* z podtytułem *Глава из романа „Копыто инженера”* i podpisem „К. Турай”. Był to pierwszy wariant opowieści o Iwanuszce, który pojawia się tu najpierw w „Szalasiе Gribojedowa”, następnie trafia do lecznicy psychiatrycznej, skąd ucieka. Bułhakow mógł liczyć na tę edycję, jako że Angarski opublikował mu wcześniej (1924–1925) *Diawoliadę*, *Fatalne jaja* i parę innych drobnych utworów. Jednakże *Маня фурибунда* nie doczekała się druku.

⁸⁹ Е.С. Булгакова, *Дневник, 1967, янв. 1 — ноября 25*. ОР РГБ. Ф. 562. К. 30. Ед. хр. 1. Сут за: Е. Кольшева, «...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы» (к 50-летию публикации романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»)...

Wszelako i z tym twierdzeniem wdowy zgodzić się nie sposób. Przywoływany już Grigorij Lesskis przeprowadził nader ciekawą próbę kategoryzacji owych ingerencji cenzorskich w pierwszym wydaniu *Mistrza i Małgorzaty*:

Цензор (или редактор исполнявший обязанности цензора) полностью снял 1600 предложений и 67 предложения разными способами искажил [...]. В 40 случаев были изъяты куски текста размером в 50 и более слов [...]. Простой просмотр [...] перечня покажет всякому непредубежденному человеку, что текст был цензурирован идеологически и искажен с большим знанием дела, [...] последовательно разрушался замысел автора, общий философско-исторический смысл его произведения. [...] Семантика сокращений очевидна: более всего изъято мест относящихся к римской и советской тайной полиции, а также к чертам сходства древнего и современного мира [...], т.е. нарушалась связь времен, на которой построена философия истории в проповеди Булгакова. [...] По возможности убиралось все, что опровергает официальную коммунистическую концепцию о появлении „нового, советского человека”, свободного от „социальных болезней” и недостатков людей классового общества. [...] Умалчалась роль и нравственная сила Иешуа Га-Ноцри, главного протагониста всего произведения. [...] Наконец, цензор во многих случаях проявил характерную для официальной советской „нравственности” „целомудренность”: сняты некоторые настойчивые напоминания о наготе Маргариты, Наташи и других женщин на бале у сатаны [...]. Вообще ослаблена та „неумеренная, избыточная щедрость фантазии”, на которую сетовал К. Симонов в сопроводительной статье. Если не считать главу „Сон Никанора Ивановича”, изъятую практически в целом, то на четыре фантастических главы („Полет”, „При свечах”, „Великий бал у сатаны”, „Извлечение мастера”) приходится непропорционально много изъятий (36% текста приходится на эти главы при средних 12% во всей книге)⁹⁰.

W 1967 roku ten sam pocięty przez cenzurę tekst został opublikowany w formie książkowej w paryskim wydawnictwie YMCA-Press⁹¹.

s. 98; 116. Taki tekst rzeczywiście się ukazał: Б. Евгеньев, *В Лондоне листопад*, „Москва” 1967, nr 1, s. 9–53.

⁹⁰ Г. Лескис, К. Атарова, *Москва–Ершалаим. Путеводитель по роману Михаила Булгакова „Мастер и Маргарита”...*, s. 448–449.

⁹¹ М.А. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Роман*, предисловие Иоанна архиепископа Сан Францисского, YMCA-Press, Париж 1967. Kilku znanych badaczy — m.in. Gieorgij Lesskis, Irina Bielobrowcewa i Swietłana Kuljus, Jewgienij Jabłokow — podaje, że paryskie wydanie 1967 roku było pełne, ale nie jest to prawda. Pogr. Г. Лескис, К. Атарова, *Москва–Ершалаим. Путеводитель по роману Михаила Булгакова...*, s. 197; И. Белобровцева, С. Кульбус, *Роман М. Булгакова „Мастер и Маргарита”. Комментарий*, Книжный Клуб 36.6, Москва 2007, s. 30. М. Булгаков, *Собрание сочинений в восьми томах*, т. 7: *Мастер и Маргарита*, ред. Е. Яблоков, АСТ : Астрель, Москва 2007, s. 567. Ostatnio tę

Tymczasem niestrudzona Jelena Siergiejewna przepisywała skrupulatnie na maszynie wszystko to, co cenzorzy wycięli, rozdawała kolejne kopie znajomym lub zaufanym badaczom Bułhakowa, a jeden z egzemplarzy „Maszynopisu miejsc wyciętych” przesłała nawet — uzyskawszy zgodę stosownych służb — do wydawnictwa Einaudi do Turynu⁹². I tam właśnie jeszcze w tym samym 1967 roku ujrzała światło dzienne pierwsza w świecie pełna edycja *Mistrza i Małgorzaty*, na razie dopiero w przekładzie włoskim⁹³. Lawina jednak już ruszyła i jeszcze w latach 1967–1968 ukazały się pełne wersje po angielsku⁹⁴ i po francusku⁹⁵. Dodajmy, że za pełne nieocenzurowane wydanie uchodzi także powszechnie słynna frankfurcka edycja „Posiewu”, gdzie na czwartej stronie okładki czytamy:

В 1969 г. нашим издательством был получен из Самиздата и опубликован неподцензурный текст романа „Мастер и Маргарита”, причем изъятые цензурой в журнале „Москва” места были выделены курсивом. Издавая

błędną opinię o wydaniu YMCA-Press z 1967 roku jako edycji pełnej powtórzono w *Nocie redakcyjnej* do jednego z tomów nowego zbiorowego wydania Bułhakowa po polsku. M. Bułhakow, *Utwory wybrane*, t. 4: *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, wybrała i posłowiem opatrzyła A. Wołodźko-Butkiewicz, PIW, Warszawa 2018, s. 60. Dodajmy, że owa paryska książeczka z 1967 roku jest obecnie ogromną rzadkością, próżno jej szukać np. w bibliotekach polskich. Sam odszukałem ją dopiero w grudniu 2018 roku w moskiewskiej Rosyjskiej Bibliotece Państwowej (dawna „Leninka”), gdzie już ostatecznie — *de visu* — potwierdziłem swe wcześniejsze przypuszczenia. *Notabene*, to, czy konkretne wydanie jest pełne, czy też pocięte przez cenzurę, najłatwiej jest ustalić po brzmieniu tytułu rozdziału piętnastego. W wariancie okrojonym brzmi on — tak jak w edycji YMCA-Press — *Nikanor Iwanowicz*, a w oryginalnej wersji nieocenzurowanej — tak jak u Anny Saakian i u Lidii Janowskiej — *Sen Nikanora Iwanowicza*. Por. M. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Роман*, YMCA-Press, 1967, s. 102.

⁹² Por. G. Przebinda, „Sto dwadzieścia jedna Małgorzata”. *O tekście pierwszego polskiego przekładu Mistrza i Małgorzaty*, „Przegląd Rusycystyczny”, nr 2(158), 2017, s. 56–57.

⁹³ M. Bulgakov, *Il maestro e Margherita*, przeł. V. Dridso, przedm. V. Strada, Einaudi, Torino 1967. Równoległe ukazało się po włosku także wydanie ocenzurowane. M. Bulgakov, *Il Maestro e Margherita: Cristo, Pilato, Giuda, Satana, Mosca anni Trenta, Il maestro e Margherita*, przeł. M. Olsoufieva, De Donato, Bari 1967.

⁹⁴ M. Bulgakov, *The Master and Margarita*, przeł. M. Glenny, Collins and Harvill Press, London 1967. Po angielsku też jednocześnie ukazało się wydanie ocenzurowane: M. Bulgakov, *The Master & Margarita*, przeł. M. Ginsburg, Grove, New York 1967.

⁹⁵ M. Boulgakov, *Le Maître et Marguerite*, texte intégral précédé d’une introduction de S. Ermolinski, przeł. C. Ligny, R. Laffont, Paris 1968. Fragmenty usunięte przez moskiewskiego cenzora zostały tu poumieszczane w nawiasach kwadratowych.

вновь этот замечательный роман, мы решили сохранить эту форму подачи, столь наглядно показывающую работу советской цензуры [...]»⁹⁶.

Można być jednak stuprocentowo pewnym, że „Posiew” dokonał drukarskiego składu swojego *Mistrza i Małgorzaty* najpierw na podstawie ocenzonej wersji z czasopisma, a dopiero potem uzupełniał kursywą stosowne fragmenty, korzystając z otrzymanej z samizdatu którejś z kopii „Maszynopisu miejsc wyciętych”. Piszę „którejś z kopii”, jako że Jelena Siergiejewna przygotowała samodzielnie tych maszynopisów naprawdę sporo, jednak niestety nie wszystkie. W nieopublikowanym dotąd jej dzienniku 1967 roku pisze ona pod datą 18 października: „Сидела до часу ночи над перепиской купюр к первой части. Устала, чертыхалась, ненавидела этих дураков и трусов из редакции «Москва» — их работа»⁹⁷. Niekiedy jednak — ze względu na brak sił — powierzała odpowiedzialną pracę jakiejś maszynistce, często za niemałe honorarium:

Вечером я позвонила машинистке и предложила заработать за одну ночь 30 рублей — переписать около 70 страниц текста в одном экз. с машинописи. Услышав цену, она согласилась, а сначала отказалась. Прибежала за работой сама, хотя я и предложила, что принесу»⁹⁸. [...] А я отослала сегодня машинистке сделать 4 копии с этих купюр — для Междун. Книги»⁹⁹.

Turyńskie wydawnictwo Einaudi miało jesienią 1967 roku to szczęście, że Jelena Siergiejewna dokładnie sprawdziła — i to z pomocą specjalistki — czy aby wszystkie ingerencje cenzury zostały we włoskiej, szykowanej dopiero edycji przywrócone. Okazało się, że tak: „Вечером поехала к Ц. Кин¹⁰⁰ — считывать итал. и русск. купюры. Точно совпадают все!»¹⁰¹. Zupełnie inaczej stało się w 1969 roku we frankfurckiej edycji „Posiewu”, gdzie wydawnictwo najpierw skorzystało z jakiejś niepełnej kopii „Maszynopisu miejsc wyciętych”,

⁹⁶ M. Булгаков, *Мастер и Маргарита*. Роман, 9-е издание, Посев, Frankfurt/Main 1986.

⁹⁷ Е.С. Булгакова, *Дневник*. 1967, янв. 1–ноября 25. Отдельные записи за 1968 г. ОР РГБ. Ф. 562. К. 30. Ед. хр. 1, s. 172. Cyt za: Е.Ю. Кольшева, «...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы» (к 50-летию публикации романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»)..., s. 112; 116.

⁹⁸ Notatka w dzienniku z 24 X 1967. ОР РГБ. Ф. 562. К. 30. Ед. хр. 1, s. 175. Cyt za: Е.Ю. Кольшева, s. 112; 116.

⁹⁹ 28 X 1967. ОР РГБ. Ф. 562. К. 30. Ед. хр. 1, s. 177. Cyt za: Е.Ю. Кольшева, s. 112; 116.

¹⁰⁰ Cecylia Kin była znaną w ZSRR specjalistką w zakresie języka i literatury włoskiej.

¹⁰¹ 16 X 1967. ОР РГБ. Ф. 562. К. 30. Ед. хр. 1, s. 171. Cyt za: Е.Ю. Кольшева, s. 112; 116.

a następnie — błyskawicznie uzyskawszy sławę pioniera publikacji pierwszej pełnej rosyjskiej wersji *Mistrza i Małgorzaty* — nigdy już do kwerend tekstologicznych nie powracało. W efekcie zatem aż do samego końca — to jest do dziewiątego wydania z 1986 roku — „Posiew” publikował uboższą o wiele istotnych zdań w stosunku do oryginału wersję *Mistrza i Małgorzaty*, podając ją niezmiennie za kanoniczną. Pisałem o tym szerzej w innym tekście¹⁰², tu tylko nadmienię, że w wydaniu frankfurckim — podobnie zresztą jak w częściowo na nim opartym przekładzie *Mistrza i Małgorzaty* Lewandowskiej–Dąbrowskiego — brakuje już pierwszej, wyciętej ongiś przez cenzurę w odległym 1966 roku frazy. Ustaliłem to zresztą dopiero latem roku 2017, studiując w moskiewskim archiwum ów bezcenny „Maszynopis miejsc wyciętych”, gdzie już na pierwszej stronie czytamy:

c. 25

После слов: „Если второй, явно повинен в произнесении нелепых речей” — нужно смущающих народ¹⁰³.

Na pięćdziesięciu dziewięciu w sumie maszynopisowych stronicach wdowa po Bułhakowie tak właśnie rekonstruowała wycięte przez cenzurę miejsca¹⁰⁴. Najpierw podawała stronę w czasopiśmie, w następnym akapicie przywoływała w cudzysłowie frazę pociętą przez redaktorów, potem wpisywała pauzę i predykat „нужно”, by w ostatnim akapicie już bez żadnych cudzysłówów przywrócić wreszcie to, co cenzura wycięła. W tym konkretnym przypadku chodzi o część zdania „смущающих народ”, której nie ma ani w wydaniu frankfurckim, ani w pierwszym polskim przekładzie¹⁰⁵.

¹⁰² G. Przebinda, „Sto dwadzieścia jedna Małgorzata”..., s. 61, 74–78.

¹⁰³ Купюры из романа *Мастер и Маргарита* (1929–1940). НИОР РГБ. Ф. 562. К. 58. Ед. хр. 8, s. 1.

¹⁰⁴ Nie oznacza to oczywiście, że tyle właśnie stron — 59 — zniknęło za sprawą cenzury z *Mistrza i Małgorzaty*, jako że Jelena Sergiejewna w swym maszynopisie przytaczała najpierw frazę w brzmieniu pociętym, potem wpisywała jeszcze pauzę i predykatyw „нужно”, a to co przywracała — nawet jeśli było to tylko jedno czy dwa słowa — zawsze umieszczała dla większej przejrzystości w ostatnim, wydzielonym akapicie.

¹⁰⁵ W ocenowanym wydaniu czasopiśmiennym na s. 25 i w wydaniu frankfurckim na s. 48 mamy to samo: „Если второй, явно сумасшедший человек, повинен в произнесении нелепых речей в Ершалаиме и других некоторых местах, то первый отягощен гораздо значительнее”. W pierwszym polskim przekładzie identycznie: „O ile ten drugi, człowiek najwyraźniej niespełna rozu-

Proces demaskowania brakujących miejsc w *Mistrzu i Małgorzacie* w edycji frankfurckiej i konsekwentnie w pierwszym polskim przekładzie — to filologiczny akt sprawiedliwości wobec Bułhakowa, wymagający jednak odrębnego artykułu. Brakuje tam i tu źródłowych fraz w jeszcze co najmniej czterech miejscach. Fraza druga, która mówi o „niezwłocznym aresztowaniu Rimskiego” w leningradzkim hotelu Astoria, pochodzi z rozdziału dwudziestego siódmego, fraza trzecia — opowiadająca, jak po wypiciu zatrutego wina przez Małgorzatę i Mistrza „zdawało się im, że wszystko wokół przybiera kolor krwi” — znajduje się w rozdziale trzydziestym. Czwarta i piąta zaś pochodzą już z *Epilogu*: „Doszło do kilku aresztowań” oraz „Wielki zapanował zamęt w umysłach ludzkich”¹⁰⁶. Wszystkie te miejsca zostały tak jak trzeba zrekonstruowane w „Maszynopisie miejsc wyciętych”¹⁰⁷. Czytamy tam jeszcze:

c. 89

После слов „сию же минуту, вернули моего” – нужно „любовника”¹⁰⁸.

mu, winien jest wygłaszania głupich mów w samym Jeruszałaim i w niektórych innych miejscowościach, o tyle ten pierwszy ma na sumieniu znacznie cięższe sprawy”. M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa 2016, s. 46. A powinno przecież być zgodnie z zaleceniem Jeleny Siergiejewny: „Если второй, явно сумасшедший человек, повинен в произнесении нелепых речей смущающих народ в Ершалаиме и других некоторых местах, то первый отягощен гораздо значительнее” (kursywa dla przejrzyistości moja). Tak też jest — z małą tylko różnicą formy gramatycznej: „смущавших народ” — w edycjach Anny Saakianc z 1973 (s. 451), Lidii Janowskiej z 1989 (s. 362) i 1990 (s. 36) oraz w ogóle we wszystkich oryginalnych wydaniach *Mistrza i Małgorzaty* aż po dziś dzień. W przekładzie włoskim też jest wszystko jak należy: „Se il secondo, chiaramente pazzo, era colpevole di aver discorsi insensati a Gerusalemme e in altre località, turbando le popolazioni, le colpe a carico del primo erano molto più gravi”. M. Bulgakov, *Il maestro e Margherita*, przeł. V. Dridso, Einaudi, Torino 1967, s. 31. *Notabene* poprawne jest „смущавших”, jako że taka właśnie forma widnieje w maszynopisach Jeleny Siergiejewny — w pierwszym z 1939–1940 (s. 41) i drugim z 1963 (s. 37).

¹⁰⁶ M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. L.A. Przebinda, G. Przebinda, I. Przebinda, Znak, Kraków 2016, s. 379, 419, 439–440. Por. edycje, w których owych fragmentów brakuje: 1. M. Булгаков, *Мастер и Маргарита. Роман*, Посев, Frankfurt/Main 1986, s. 421, 464, 487. M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa 2016, s. 455, 503, 527–528.

¹⁰⁷ Купюры из романа *Мастер и Маргарита* (1929–1940). РГБ. Ф. 562. К. 58. Ед. хр. 8. С. 44, 55, 58.

¹⁰⁸ Tamże, s. 33.

Aby owo miejsce zrozumieć, trzeba nam sięgnąć do pierwszego numeru czasopisma „Moskwa” z 1967 roku, gdzie — w rozdziale dwudziestym czwartym zatytułowanym *Извлечение мастера* — wydrukowano:

Я хочу, чтобы мне сейчас же, сию секунду, вернули моего возлюбленно-го, мастера, — сказала Маргарита, и лицо ее искажилось судорогой¹⁰⁹.

Ustalając, jak widać, kanoniczne brzmienie bułhakowskiej frazy Jelena Siergiejewna sama w nieuwadze pomyliła „sekundę” z „minutą”, co innego wszak jest tu ważne. Oto purytański cenzor z czasopisma „Moskwa” postanowił zastąpić „kochanka” („любовник”) „ukochanym” („возлюбленный”), a zmiana ta okazała się na tyle trwała, że przeżyła niczym skamielina wszystkie edycje rzekomo nieocenzurowanego wydania frankfurckiego, no i zakonserwowała się aż do naszych dni w pierwszym przekładzie polskim¹¹⁰. Jelena Kołyszewa twierdzi w tym kontekście, że do wydawnictwa „Posiew” musiała dotrzeć któraś z zepsutych przez postronną maszynistkę kopii „Maszynopisu miejsc wyciętych”¹¹¹, ja zaś jeszcze dodam, że jedną z tak zepsutych kopii opublikowało odrębnie w 1967 roku szwajcarskie wydawnictwo Scherz Verlag. Tam również brakujących w edycji „Posiewu” fraz Bułhakowskich próżno by szukać. Początkowo nawet sądziłem, że może właśnie to zepsute w sensie tekstologicznym wydanie stało się podstawą dla frankfurckich redaktorów, uzupełniających wycięte miejsca w powieści. Tak wszelako nie jest — w edycji szwajcarskiej brakuje jeszcze więcej źródłowych fraz *Mistrza i Małgorzaty* aniżeli w jego frankfurckim pobratymcu¹¹². Dlatego też czuję się w filologicznym obowiązku przytoczyć za Kołyszewą tezę:

В связи с этим текст, опубликованный издательством „Посев”, не может быть использован как источник для установления основного текста романа и не может таковым считаться¹¹³.

¹⁰⁹ „Moskwa” 1967, nr 1, s. 89.

¹¹⁰ M. Bułgakow, *Мастер и Маргарита. Роман*, Посев, Frankfurt/Main 1986, s. 360. „Chcę, by mi natychmiast, w tej chwili, zwrócono mego ukochanego mistrza — powiedziała Małgorzata i twarz jej zeszpecił nagły grymas”. M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa 2016, s. 387.

¹¹¹ E.Ю. Колышева, «...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы»..., s. 112–113.

¹¹² M. Bułgakow, *Мастер и Маргарита. Неизданные отрывки и эпизоды*, Scherz Verlag, Bern 1967, s. 7, 42, 51, 63, 68.

¹¹³ E.Ю. Колышева, «...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы»..., s. 112.

Sam *notabene* sformułowałem identyczną opinię już w 1992 roku¹¹⁴, jednakże mój głos nie został wysłuchany i edycja frankfurcka nadal bywa przedstawiana w Polsce jako kanoniczna.

5. NIEOCENZUROWANA WERSJA SAAKIANC (1973)

Jelena Siergiejewna odeszła do wieczności 18 lipca 1970 roku, nie doczekawszy pełnej krajowej edycji *Mistrza i Małgorzaty*. Pierwsze bowiem nieocenzurowane radzieckie wydanie, zredagowane tekstologicznie przez Annę Saakianc, ukazało się w Moskwie dopiero w końcu grudnia 1973 roku. Był to wspomniany już na początku tego artykułu (w pierwszym cytacie z Drawicza) opasły tom *Романы* wydany w trzydziestu tysiącach egzemplarzy przez „Chudożestwienną Literaturę”. Zawierał on *Białą gwardię*, *Powieść teatralną* oraz pełny tekst *Mistrza i Małgorzaty*. Edycja była przeznaczona głównie dla zagranicy¹¹⁵, a w ZSRR sprzedawano ją za twardą walutę w breżniewowskich „bieriozkach”, które w połowie lat sześćdziesiątych zastąpiły zlikwidowane przed wojną „torgsiny”. Wydawcy nie poinformowali oczywiście czytelnika, że istnieją już zagraniczne książkowe edycje i że wydanie z 1966–1967 zostało poważnie skrócone. W pełnej edycji 1973 roku widnieje za to informacja:

Текст печатается в последней прижизненной редакции (рукопись хранится в рукописном отделе Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина), а также с исправлениями и дополнениями, сделанными под диктовку писателя его женой, Е.С. Булгаковой¹¹⁶.

Sęk w tym, że takiej ostatniej, przygotowanej w całości jeszcze za życia pisarza i nadającej się do druku redakcji *Mistrza i Małgorzaty* — nawet jeśli tekstolog ma szansę wspomóc się gęstymi poprawkami, naniesionymi przez autora i Jelenę Siergiejewną na maszynopisie

¹¹⁴ „[...] wydanie frankfurckie do dzisiaj ukazuje się w zepsutej wersji”. G. Przebinda, *Kto zgubił cztery zdania z „Mistrza i Małgorzaty”*, „Twórczość” 1993, nr 3, s. 154. Zdołałem to ustalić tylko dzięki zasadnej polemice tekstologicznej, jaką podjął wobec naszej z Drawiczem edycji pierwszego polskiego przekładu *Mistrza i Małgorzaty* w Bibliotece Narodowej (1990) Aleksander Madyda z Uniwersytetu Toruńskiego. Por. G. Przebinda, „Sto dwadzieścia jedna Małgorzata...”, s. 74–75.

¹¹⁵ Г. Лескис, К. Атарова, *Москва–Ершалаим. Путеводитель по роману Михаила Булгакова...*, s. 197.

¹¹⁶ М. Булгаков, *Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита*, Художественная литература, Москва 1973, s. 422.

i odrębnych zeszytach — nigdzie na świecie nie ma. Wszelako Anna Saakianc w wywiadzie dla Wiktora Pietielina (1974) starała się objaśnić, w jaki sposób udało się jej przygotowywać nową, różniącą się w wielu istotnych szczegółach od maszynopisu Jeleny Siergiejewny, podstawę tekstologiczną *Mistrza i Małgorzaty*:

Основной источник текста — говорила Анна Саакянц — это машинопись 1939 года с авторскими поправками¹¹⁷. [...] Последние поправки — и довольно обширные — были сделаны, когда Булгаков был уже тяжело болен. Он диктовал их жене, Елене Сергеевне. Она записывала эти исправления на полях машинописи и в отдельных тетрадях. [...] Еленой Сергеевной была проделана огромная и самоотверженная работа. [...] Несколько недописанных в рукописи слов внесены Еленой Сергеевной по памяти, — например, конец первого абзаца в главе 32 и др. Трудности по тексту были и другого характера, более серьезные, и, можно сказать, „лабиринтного” характера. И вот тут Елена Сергеевна иногда допускала текстологическое погрешности, не совсем точно воспроизводила некоторые куски. (Речь идет о тех, конечно, работа над которыми не была завершена.) Например, она могла оставить зачеркнутые автором слова (начало главы 19) и, наоборот, не привести того, что в тексте оставалось. Так в главе 13 Булгаковым была продиктована вставка о персонаже, погубителе Мастера, въехавшем в его квартиру, — Алоизии Могарыче. Без этого отрывка появление его только в главе 24 выглядит слишком неожиданным. Этот небольшой, но важный кусок Елена Сергеевна не привела, видимо, потому, что он не был завершен¹¹⁸.

Wyróżniłem rozstrzelonym drukiem końcówkę wypowiedzi Anny Saakianc, aby spróbować zamknąć już ostatecznie kwestię przyczyny obecności-nieobecności fragmentu o Mogaryczu w rozdziale trzy-nastym powieści. Oto w roku 1939 śmiertelnie już chory Bułhakow musiał zdać sobie sprawę, że nieoczekiwane zaistnienie Alojzego w rozdziale dwudziestym czwartym wymaga wstępnego opisu jego bezeczeństw w którymś z rozdziałów wcześniejszych. Podyktował zatem żonie odpowiedni fragment, a ta zapisała go atramentem na rewersie stron 183 i 184 pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej. Wszelako Jelena Siergiejewna nie włączyła potem owego fragmentu ani do swojego maszynopisu z 1939–1940, ani do tego późnego z 1963 roku. Konsekwentnie i zdecydowanie przeciwko włączaniu

¹¹⁷ Redaktorka ma zapewne na myśli pierwszą kopię maszynopisu Bokszańskiej z 1938 roku, z późniejszymi poprawkami. Por. НИОР РГБ Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 2.

¹¹⁸ В. Петелин, *Жизнь Булгакова. Дописать раньше, чем умереть*, 2-е издание, дополненное, Центрполиграф, Москва 2015, s. 638–640. Zaznaczenie rozstrzelonym drukiem moje — G.P. Wywiad z Anną Saakianc został przygotowany przez Pietielina w pierwszej połowie 1974 roku. Por. tamże, s. 637.

owego rękopiśmiennego epizodu o Mogaryczu do drukowanych wersji *Mistrza i Małgorzaty* wypowiedziała się w latach dziewięćdziesiątych Lidia Janowska¹¹⁹.

Powieść w redakcji Anny Saakianc ukazywała się w ZSRR w okresie 1973–1988 jako jedyny wariant tekstowy *Mistrza i Małgorzaty*. Dziś zatem każdy badacz cytujący arcydzieło z oryginalnych wydań książkowych w ZSRR tego okresu, winien mieć świadomość, z jakim obcuje tekstem. Zalety tej edycji są bezsporne — Saakianc, po pierwsze, przywróciła wszystkie wycięte w 1966–1967 przez cenzurę miejsca, a po drugie — i to też, moim zdaniem, należy uznać za zaletę — włączyła do rozdziału trzynastego ów fragment o Mogaryczu. Tu dobitnie podkreślę, że nie zgadzam się z przywołaną powyżej opinią Janowskiej — przecież bez wstępnego fragmentu o Mogaryczu pojawienie się tego pseudobohatera w nawiedzonym mieszkaniu u Wolanda wygląda niczym spadnięcie z sufitu. Wątpliwe, żeby takiego efektu chciał sam Bułhakow, mimo że Mogarycz rzeczywiście pojawia się przed Wolandem, tak jakby spadł z księżyca:

Тотчас с потолка обрушился на пол растерянный и близкий к умоисступлению гражданин в одном белье, но почему-то с чемоданом в руках и в кепке. От страха этот человек трясся и приседал.

— Могарыч? — спросил Азazelло у свалившегося с неба.

— Алоизий Могарыч, — ответил тот, дрожа¹²⁰.

W edycji Anny Saakianc (1973) w porównaniu z wydaniem Jeleny Siergiejewny (1966–1967) inaczej brzmi także pierwsze zdanie powieści: „Однажды весной, в час небывало жаркого заката, в Москве, на Патриарших прудах появились два гражданина”¹²¹ (1973). „В час жаркого весеннего заката на Патриарших прудах появилось двое граждан”¹²² (1966). Skąd ta różnica, przynajmniej, że dość istotna w sensie rytmiczno-stylistycznym, szczególnie, gdy weźmie się pod uwagę, że jest to zdanie inicjujące?

W maszynopisie 1938 roku — czyli tym podyktowanym Oldze Bokszańskiej — pierwszy rozdział powieści nosił jeszcze tytuł „Кто он?”, a zdanie inicjujące — co wiemy z niepoprawianych, dru-

¹¹⁹ L. Janowska, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 350, 359–360.

¹²⁰ M. Булгаков, *Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита*, ред. А. Саакянц (*Мастер и Маргарита*), Художественная литература, Москва 1973, s. 704.

¹²¹ Тамże, s. 423.

¹²² „Москва” 1966, nr 11, s. 7.

giej i trzeciej, kopii — brzmiało jeszcze inaczej: „Весною, в среду, в час жаркого заката на Патриарших прудах появилось двое граждан”¹²³. O tym, jak wyglądała praca nad pierwszym zdaniem i jak długo nie mogło się ono doczekać ostatecznej wersji, łatwo się przekonać, zerkając do pierwszej kopii maszynopisu 1938 roku. Ów upstrzony poprawkami obraz pierwszej strony jaskrawo dowodzi, że pisarz wypracowywał ostateczną formę zdania inicjalnego w trudzie i znoju. Dopiero w wypełnianym równoległe ręką samego Bułhakowa zeszycie poprawek i uzupełnień do *Mistrza i Małgorzaty* zdanie pierwsze znajduje się — i to zapisane trzykrotnie — w takiej formie, jaką przeniosła potem do obu swych maszynopisów Jelena Siergiejewna: „В час жаркого весеннего заката на Патриарших прудах появилось двое граждан”¹²⁴. Stamtąd zaś zdanie inicjalne przewędrowało do czasopisma „Moskwa” (1966–1967), do dziewięciu edycji frankfurckich (1969–1986), do obu wydań Janowskiej (1989–1990), późnych edycji Wiktora Łosiewa (m.in. 1998, 2006, 2007)¹²⁵ i — ostatnio — do obu wydań Jeleny Kołyszewej (2014–2015), a także do trzech polskich przekładów — Lewandowskiej-Dąbrowskiego (wydania z 1969–2017), Krzysztofa Tura (2016) i Jana Cichockiego (2017).

Czy jednak sam Bułhakow uznawał tę wersję za ostateczną? Można mieć poważne wątpliwości skoro jeszcze w tym samym autorskim zeszycie zarysował kolejną próbę samego początku *Mistrza i Małgorzaty*: „Однажды на закате небывало знойного весеннего дня под лип...”¹²⁶. Tymczasem Anna Saakianc zaczerpnęła swój melodyjny wariant z jeszcze różniejszego zeszytu poprawek, wypełnianego ręką Jeleny Siergiejewny pod dyktando pisarza: „Однажды весною, в час небывало жаркого заката, в Москве, на Патриарших прудах появились два гражданина”¹²⁷.

¹²³ НИОР РГБ РГБ. Ф. 562. К. 8. Ед. хр. 2, s. 1; К. 9. Ед. хр. 2, s. 1.

¹²⁴ НИОР РГБ. Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 1, s. 3, 4, 5.

¹²⁵ Pierwsze wydanie w 1998 przez moskiewskie „Wiecez” (*Мастер и Маргарита*), drugie w 2005 w tomie *А дьявола тоже нет?* w edycji moskiewskiego „Wagriusa”, trzecie — w 2006 w książce *«Мой бедный, бедный мастер...»*. *Полное собрание редакций и вариантов романа «Мастер и Маргарита»*, również wydanej przez „Wagrius”. Ciekawe, że w edycji wczesniej pierwsze zdanie zostało przywołane przez Łosiewa w wersji Anny Saakianc, tak samo zresztą jak i cały tekst powieści (m.in. motto odniesione tylko do pierwszej części utworu, krótka końcówka rozdziału pierwszego oraz pełny wątek o Mogaryczu). М. Булгаков, *Великий канцлер. Мастер и Маргарита*, Издательство «Лисс», Санкт-Петербург 1993, s. 157; 167; 280–281.

¹²⁶ НИОР РГБ. Ф. 562. К. 9. Ед. хр. 1, s. 4.

¹²⁷ НИОР РГБ. Ф. 562. К. 10. Ед. хр. 1, s. 2.

Nieprzypadkowo określiłem wariant ów jako melodyjny, ponieważ — moim zdaniem, podobnie jak ongiś zdaniem Drawicza zgodnie z poznaną przeze mnie dopiero niedawno opinią Wiktora Pietielina¹²⁸ — brzmi on znacznie bardziej rytmicznie i zachęca swą melodią do lektury o wiele bardziej, aniżeli suchy wariant Jeleny Siergiejewny. Nieprzypadkowo Andrzej Drawicz, posługując się w swym przekładzie źródłowym tekstem Lidii Janowskiej — gdzie pierwsze zdanie brzmi identycznie jak u Jeleny Siergiejewny — postanowił wszak zacząć powieść po polsku od przełożenia inicjalnego zdania w rekonstrukcji Anny Saakianc. W cytowanym już liście do mnie z 24 lutego 1995 napisał: „[...] pierwsze zdanie powieści wydało mi się lepiej brzmiące w wersji dawnej [tj. Anny Saakianc — G.P.], która nie występowała u IL¹²⁹, ani w moim piątym tomie¹³⁰. Trochę się tu waham, ale myślę, że działanie z korzyścią [dla — G.P.] autora jest prawomocne”¹³¹.

Bynajmniej jednak nie wszystko zostało wykonane przez Annę Saakianc jak trzeba. Motto powieści nadal jest tu odnoszone tylko do jej pierwszej części, gdy tymczasem stanowi ono — tak jak we wszystkich maszynopisach źródłowych — poetycki wstęp do całej powieści¹³². W rozdziale drugim *Понтий Пулат* zdanie z wersji Jeleny Siergiejewny, które poniżej przytaczamy, zostało pozbawione przez Annę Saakianc niesłuchanie istotnej cząstki „в канун праздника”: „Прокуратор начал с того, что пригласил первосвященника на балкон, с тем чтобы укрыться от безжалостного зноя, но Каифа вежливо извинился и объяснил, что сделать этого не может в канун праздника”¹³³. Komentując ten fragment w połowie lat osiemdziesiątych dla edycji Biblioteki Narodowej, napisałem w przypisie: „Kajfasz jako Żyd, dzień przed świętem Paschy nie mógł wejść do

¹²⁸ „«Однажды весною, в час небывало жаркого заката, в Москве, на Патриарших прудах появились два гражданина». А в «Москве» та же самая фраза звучит иначе, нет в ней той широты, эпичности, нет в ней стилистической музыкальности, что ли: «В час жаркого весеннего заката на Патриарших прудах появилось двое граждан». В. Петелин, *Жизнь Булгакова. Дописать раньше, чем умереть...*, s. 637–638.

¹²⁹ U Ireny Lewandowskiej i Witolda Dąbrowskiego, których wersja została pierwotnie oparta na tekście Jeleny Siergiejewny z czasopisma „Moskwa”.

¹³⁰ Identyczna wersja Lidii Janowskiej.

¹³¹ List znajduje się w naszym archiwum domowym.

¹³² Motto jako odniesione do całości pojawiło się w druku po raz pierwszy w 1989 w drugim tomie kijowskiej edycji Lidii Janowskiej, opublikowanej przez wydawnictwo „Dnipro”.

¹³³ „Москва” nr 11, s. 24. Por. w edycji z 1973, s. 450.

domu poganina (Rzymianina), albowiem — zgodnie z prawem — stałby się nieczysty i nie mógłby świętować Paschy¹³⁴. Nie trzeba dodawać, że wersja Saakianc pozbawiona wyrażenia „в канун праздника” utrudnia tę zgodną z duchem Bułhakowa interpretację¹³⁵.

A oto jeszcze jedna ważna konstatacja dotycząca końcówki rozdziału pierwszego w wariancie Anny Saakianc. W edycji z 1973 roku rozdział ów kończy się następująco: „– Все просто: в белом плаще...”¹³⁶. Tymczasem w obu maszynopisach Jeleny Siergiejewny¹³⁷ oraz konsekwentnie w czasopiśmie „Moskwa” i w edycjach Janowskiej, Łosiewa (2006) i Kołyszewej mamy końcówkę taką: „ — Все просто: в белом плаще с кровавым подбоем, шаркающей кавалерийской походкой, ранним утром четырнадцатого числа весеннего месяца нисана...”¹³⁸.

6. DWIE WERSJE JANOWSKIEJ (1989 i 1990)

Urodzona w Kijowie w 1926 badaczka swą długą i owocną przygodę z literaturą rosyjską zaczynała od ukończonych w 1949 roku studiów filologicznych na Uniwersytecie Kijowskim, pisząc w czasach wcale nie śmiesznych pracę dyplomową o satyrycznym wymiarze twórczości Ilfa i Pietrowa. W 1963, już w czasach odwilży, wydała aktualną do dziś książkę o dwóch autorach *Dwunastu krzesel* i *Złotego cielęcia*¹³⁹. Trochę zaś wcześniej — dokładnie w sierpniu 1962 roku — zaczęła re-

¹³⁴ M. Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, Ossolineum 1990, s. 49, przyp. 67.

¹³⁵ Por. Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 356.

¹³⁶ М. Булгаков, *Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита*, red. А. Саакянц (*Мастер и Маргарита*), Художественная литература, Москва 1973, s. 435.

¹³⁷ Por s. 17 (autorska paginacja 16) i s. 18.

¹³⁸ „Москва” nr 11, s. 15; М. Булгаков, *Избранные произведения в двух томах, т. 2: Жизнь господина де Мольера, Театральный роман (Записки покойника), Мастер и Маргарита. Роман*, составитель: Л. Яновская, Издательство художественной литературы „Дніпро”, Киев 1989, s. 346; М. Булгаков, *Собрание сочинений в пяти томах, т. 5: Мастер и Маргарита. Письма*, red. Л. Яновская, Художественная литература, Москва 1990, s. 19; „Мой бедный, бедный мастер...”. *Полное собрание редакций и вариантов романа «Мастер и Маргарита»*, red. В. Лосев, Вагриус, Москва 2006, s. 656. Колышева II 554.

¹³⁹ Л. Яновская, *Почему вы пишете смешно? Об И. Ильфе и Е. Петрове, их жизни и их юморе*, Наука, Москва 1963 (drugie rozszerzone wydanie w 1969). Ilja Ilf — obok m.in. Izaaka Babla (nie bez znaczenia był fakt, iż obaj byli pochodzenia żydowskiego) — został oskarżony w 1949 o zaśmiecanie języka rosyjskiego.

gularnie przyjeżdżać z Charkowa do Moskwy w odwiedziny do Jeleny Siergiejewny Bułhakowowej¹⁴⁰. W pierwszej połowie lat 60., jeszcze więc przed publikacją w miesięczniku „Moskwa” pociętej wersji *Mistrza i Małgorzaty*, Janowska poznała z nowego maszynopisu wdowy (1963) jego wersję pełną¹⁴¹. Latem 1963 roku w serii „Библиотека Огонька” wychodzą na światło dzienne *Записки юного врача* Bułhakowa w wersji lekko podciętej redaktorskimi nożyczkami. A w 1965 roku następują prawdziwe — jakby to powiedział gogolowski Maniłow — „imieniny serca”. Najpierw moskiewskie wydawnictwo „Искусство” wydaje nową, poszerzoną o dwa utwory edycję sztuk Bułhakowa¹⁴², a następnie miesięcznik „Новый Мир” w numerze sierpniowym publikuje *Театральный роман*. Nic dziwnego, że Jelena Siergiejewna przystępuje natychmiast do ofensywy, pragnąc teraz wydać w „Новым Мире” *Mistrza i Małgorzatę*. Janowska wspomina:

Александр Твардовский, главный редактор „Нового мира”, сам приезжает к ней, в ее квартиру на Суворовском бульваре¹⁴³. Привозит только что прочитанную рукопись „Мастера”. Говорит, что потрясен... что только теперь понял подлинный масштаб Булгакова... что никакие современники не могут идти в счет с ним... Но печатать этот роман он не может... Он говорит правду: цензура цепко держит за горло его журнал¹⁴⁴.

Roztropna Janowska ani nie potępia Twardowskiego za to jego zaniechanie, ani też nie przypisuje sobie najmniejszej roli w procesie przygotowywania przez Jelenę Siergiejewną maszynopisu 1963 roku. Píše za to, że nowym, skutecznym sojusznikiem wdowy po Bułhakowie został teraz Konstanty Simonow, który po przeczytaniu w połowie lat sześćdziesiątych z maszynopisu Jeleny Siergiejewny *Mistrza i Małgorzaty* doprowadził do jego prędkiej publikacji w miesięczniku „Moskwa”¹⁴⁵.

Sama Janowska w latach 1962–1967 pracowała wytrwale nad innymi tekstami Bułhakowa w domowym archiwum Jeleny Siergiejewny, przygotowując zarazem dla moskiewskiego wydawnictwa „Чудоэстwiennaja Litieratura” książkę o Bułhakowie, która jednak nie ujrzała światła dziennego¹⁴⁶. Potem zaś było jeszcze — nim ostatecznie w 1992

¹⁴⁰ Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 22.

¹⁴¹ Тамże, s. 23.

¹⁴² *Полуумный Журден* oraz *Иван Васильевич*.

¹⁴³ Obecnie Bulwar Nikicki.

¹⁴⁴ Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 264–265.

¹⁴⁵ Тамże, s. 63–64.

¹⁴⁶ Тамże, s. 382.

Janowska wyemigrowała do Izraela — jej dwadzieścia pięć lat krajowej wytężonej pracy nad dziełem Bułhakowa, czego efektem były dwie solidne książki o nim¹⁴⁷ oraz dwukrotne — w 1989 i 1990 — wzorowe pod każdym względem edycje *Mistrza i Małgorzaty*. Badawcze życie Janowskiej nigdy nie było usłane różami — poradziwszy w 1967 roku Jelenie Siergiejewnie oddanie wielkiej części archiwum Bułhakowa do Działu Rękopisów Moskiewskiej Biblioteki Państwowej im. Lenina¹⁴⁸, nie mogła sobie zdawać sprawy, że niebawem utraci, i to na długie lata, dostęp do wszystkich materiałów. Urzędnicy pozbawili ją bowiem tego prawa w 1970, nieomal nazajutrz po śmierci Jeleny Bułhakowowej, i nie dopuszczali do materiałów archiwalnych aż do roku 1987¹⁴⁹. Badaczka zdołała jednak popracować w tym czasie solidnie nad nowymi krajowymi edycjami pomniejszych tekstów Bułhakowa, odnajdując je pracowicie w rzadkich przedwojennych czasopismach¹⁵⁰. Spotykała się również z pierwszą i drugą żoną pisarza — Tatianą Łappa¹⁵¹ (zm. w 1982) oraz Lubow Biełozierską¹⁵² (zm. w 1987).

Przytaczam te wszystkie dane po to, by unaocznic, jakie doskonałe miała Janowska przygotowanie, by móc sporządzić — już w czasach

¹⁴⁷ Л. Яновская, *Творческий путь Михаила Булгакова*, Советский писатель, Москва 1983. Ее же, *Треугольник Воланда. К истории романа „Мастер и Маргарита”*, Либидь, Київ 1992.

¹⁴⁸ Właściwie sprzedanie (*notabene* za 29 tysięcy rubli). Tejże, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 401.

¹⁴⁹ Tejże, *Последняя книга, или Треугольник Воланда...*, s. 20–21. Janowska twierdzi, że dostępu do archiwum pozbawiła ją w okresie 1970–1987 — na wniosek Marietty Czudakowej — Sarra Żytomirska. Tamże, s. 384–385. Ta ostatnia z kolei w potężnej księdze wspomnień zdecydowanie polemizuje z zarzutami Janowskiej. С.В. Житомирская, *Просто жизнь*, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва 2008, s. 397–398.

¹⁵⁰ *Ханский огонь* („Наш современник” 1974, nr 2, s. 114–126), *Неделя просвещения* („Юность” 1974, nr 7, s. 217–223), *Красная корона* („Аврора” 1977, nr 6, s. 50–53), wspomniana wyżej *Звездная сыпь* („Нева” 1981, nr 5, s. 132–141), *Был май...* („Аврора” 1978, nr 3, s. 67–68), *В ночь на третье число* („Аврора” 1981, nr 2, s. 135–148), *Налет* (Аврора” 1982, nr 4, s. 95–102). **Wydała także** w Rydze — na długo przed komercyjnymi i niewolnymi od błędów edycjami Wiktora Łosiewa — zachowany w archiwum fragment tekstu jednej z pierwszej redakcji *Mistrza i Małgorzaty*. Por. М. Булгаков, *Якобы деньги. Из черновых тетрадей романа „Мастер и Маргарита”*, „Даугава” 1983, nr 10, s. 117–125.

¹⁵¹ Po raz pierwszy odwiedziła ją już schorowaną w Tuapse nad Morzem Czarnym w kwietniu 1975 roku, zdoławszy z wielkim trudem namówić do zwierzeń. Por. Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 253–254.

¹⁵² Z nią wielokrotnie od 1974 do 1986 roku. Por. tamże, s. 148 i s. 36. Podkreślimy, że to na oczach Biełozierskiej powstawała w 1928–1929 pierwsza redakcja *Mistrza i Małgorzaty*.

schyłkowego ZSRR — dwie coraz bliższe kanonowi krajowe edycje *Mistrza i Małgorzaty*. Poszła oczywiście tropem wyznaczonym przez Jelenę Siergiejewną, korzystając z jej dwóch maszynopisów 1940 i 1963 roku jako podstawy swej tekstologicznej pracy¹⁵³. Edycję Anny Saakianc z 1973 roku określała co prawda mianem „pełnej”, ale aż rojącej się od „stylistycznych deformacji”¹⁵⁴. Zauważyła też ciekawą, logiczną konsekwencję — Saakianc, która na początku planowała gruntowne „oczyszczenie” tekstu *Mistrza i Małgorzaty* z późniejszych „naleciałości” ze strony Jeleny Siergiejewny prędko została zmuszona do rezygnacji z tego niewykonalnego zamiaru:

В процессе исследования рукописей и редакций романа обнаружилась еще одна удивительная вещь: оказалось, что издатели 1973 года, работавшие будто бы только по подлинным, сохранившимся в архиве, булгаковским оригиналам, на самом деле без текста Е.С. Булгаковой обойтись не могли. Из текста Е.С. Булгаковой для издания 1973 года были взяты многие строки, абзацы, страницы, блоки страниц — не подтвержденные архивами! Не было другого выхода: Анне Саакянц (как потом — мне) очень скоро стало ясно, что в сохранности рукописей романа — катастрофические провалы¹⁵⁵.

¹⁵³ Uściślijmy, że przy kijowskiej edycji 1989 roku Janowska korzystała jeszcze tylko z maszynopisu 1963 roku. Tekst Jeleny Siergiejewny z 1940 został przez nią poznany w 1989 i wykorzystany dopiero do moskiewskiego wydania 1990 roku. Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 368–369.

¹⁵⁴ Tamże, s. 63.

¹⁵⁵ Tamże, s. 362. Janowska uważała, że niektóre materiały przepadły już w archiwum i w 1988 zgłosiła nawet sprawę do prokuratury ZSRR, jednak bez dalszego ciągu (tamże, s. 363; 384). Tymczasem archiwistka Sarra Żytomirska — kierująca Działem Rękopisów Państwowej Biblioteki im. Lenina od 1952 do połowy lat 70. — w odpowiedzi Janowskiej dowodziła, że jeden z zeszytów Jeleny Siergiejewny w ogóle do Leninki nie trafił. Nie było go już zresztą w domowym archiwum Jeleny Siergiejewny w 1956 roku, gdy Marina Watolina — inna pracownica archiwum — dokonywała u Jeleny Bułhakowej pierwszego opisu archiwaliów jej męża. С. Житомирская, *Еще раз об архиве М. Булгакова*, „Новое литературное обозрение” 2003, nr 63, <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/63/zh19-pr.html> (10.10.2018). O nieotrzymaniu przez Bibliotekę im. Lenina jednego z zeszytów z poprawkami do ostatniej redakcji *Mistrza i Małgorzaty* pisała jeszcze w połowie lat 70. Marietta Czudakowa: „Текст тетради был ею [Е.С. Булгаковой — Г.Р.] использован при посмертной перепечатке романа, а также при подготовке его журнального варианта и зарубежных изданий, но тетрадь не была передана в ГБЛ вместе с другими рукописями романа”. М.О. Чудакова, *Архив М.А. Булгакова. Материалы для творческой биографии писателя*, „Записки Отдела рукописей РГЛ”, вып. 37, Издательство Книга, Москва 1976, s. 143. Istnieniu podobnego utraconego źródła zdecydowanie zaprzecza natomiast Jelena Kołyszewa. Колышева II 22.

Dzisiaj nikt już chyba nie zdoła ustalić, w jaki sposób Anna Saakianc rekonstruowała w szczegółach tekst *Mistrza i Małgorzaty* dla swej moskiewskiej edycji 1973 roku. Wiktor Łosiew zauważa nie bez racji, że gdyby w owym roku 1973 żyła jeszcze Jelena Siergiejewna, to *Mistrz i Małgorzata* w wersji Saakianc nigdy by nie ujrzał światła dziennego. Badacz ów twierdzi zarazem, że redaktorka edycji 1973 roku rekonstruowała tekst *Mistrza i Małgorzaty* bez pomocy maszynopisu Jeleny Siergiejewny tylko do rozdziału piątego *Было дело в Грибоедове*, gdyż w tym właśnie miejscu zdała już sobie ostatecznie sprawę, że jej zadanie jest niewykonalne:

А. Саакянц пыталась строго следовать рукописному (машинопись, рукописная правка и тетрадь с дополнениями) тексту лишь до главы *Дело было в Грибоедове*, а затем, поняв, что взяла на себя непосильную задачу, вернулась к тексту, завершённому Еленой Сергеевной в декабре 1940 года, внося в него иногда поправки из „прижизненной редакции”. В результате появился комбинированный вариант из двух текстов. Строго говоря, такой вариант не имеет права на существование. Но именно этот текст переиздавался в течение многих лет многомиллионными тиражами во всем мире¹⁵⁶.

Łosiew idzie w swej krytyce tekstu Saakianc szlakiem wytyczonym przez Janowską, jednakże — co było zresztą stałą bolączką tego badacza podczas jego własnych prac tekstologicznych — popełnia w tej wypowiedzi dwa poważne błędy. Po pierwsze, tytuł wspomnianego przez niego piątego rozdziału *Mistrza i Małgorzaty* brzmi melodyjnie *Было дело в Грибоедове*, a nie chropawo — jak w wersji Łosiewa — bez inwersji. Po drugie zaś — Anna Saakianc w 1973 maszynopisu Jeleny Siergiejewny z roku 1940 w ogóle nie znała i posiłkowała się w swych pracach maszynopisem nowszym, z roku 1963. Z kolei o istnieniu tego późnego maszynopisu na pewno nie wiedział Łosiew. W przeciwnym razie nie twierdziłby przecież niezgodnie z prawdą, że publikacja *Mistrza i Małgorzaty* w czasopiśmie „Moskwa” (1966–1967), a potem edycje kijowska (1989) i moskiewska (1990) oparte były na maszynopisie Jeleny Siergiejewny z 1940 roku¹⁵⁷. W dwóch ostatnich przypadkach Łosiew nie wspomniał nazwiska Janowskiej, choć to przecież ona rekonstruowała tekst dla kijowskiej i moskiewskiej edycji¹⁵⁸.

¹⁵⁶ В.И. Лосев, *Закатный роман*, w: М. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, АСТ–ЛТД, Вече, Москва 1998, s. 26–27.

¹⁵⁷ W rzeczywistości podstawą był zawsze maszynopis 1963 roku, który jednak do Działu Rękopisów Leninki nigdy nie trafił. Widać pracujący tam od końca lat 80. Wiktor Łosiew w innych miejscach materiałów bułhakowskich nie poszukiwał.

¹⁵⁸ „Именно этот текст [машинопись 1940 — G.P.] Елена Сергеевна сдала в печать в 1966 году в журнал „Москwa” (ею были внесены лишь небольшие

O tym, jak doszło do tych dwóch przełomowych edycji Janowska opowiada w swych barwnych *Zapiskach o Michaiile Bułhakowie*. Najpierw w pierwszym numerze miesięcznika „Woprosy Literatury” z 1987 roku opublikowała ona artykuł, gdzie dowodziła — w sytuacji, gdy na rynku radzieckim funkcjonowała tylko edycja Saakianc — potrzeby tekstologicznych prac w archiwum w przypadku nowych publikacji dzieła Michaiła Bułhakowa¹⁵⁹. Następnie, w marcu 1987, otrzymała od kijowskiego wydawnictwa „Dnipro” propozycję wydania dwutomowego wyboru dzieł Bułhakowa, w tym także *Mistrza i Malgorzaty*. A latem tego samego „pieriestrojkowego” roku odzyskała wreszcie — niestety nie na długo — prawo do badania rękopisów i maszynopisów Bułhakowa w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej. W swych rekonstrukcjach tekstu *Mistrza i Malgorzaty* — zarówno dla edycji kijowskiej (1989), jak i następującej zaraz po niej moskiewskiej (1990) — poszła drogą wytyczoną przez Jelenę Siergiejewną, polemiczną zaś wobec Saakianc:

И приходится бесконечно взвешивать, продумывать и решать: может ли быть введено в текст вычеркнутое автором слово? Е.С. Булгакова считала: да, если есть основания полагать, что слово вычеркнуто автором по ошибке; А. Саакянц считает: нет; может ли быть введен в текст набросок, сделанный на полях или на обороте листа и не имеющий характерных булгаковских знаков отсылки и вставки? Е.С. Булгакова считала: нет, делать этого нельзя; А. Саакянц считает: да, можно и нужно [...]. В глазах критиков, издателей и переводчиков мнение А. Саакянц — дипломированного редактора и сотрудника престижного издательства „Художественная литература” — стояло несравненно выше. Я же, исследуя на ощупь строку за строкой, вычерк за вычерком, поправку за поправкой, все более склонялась на сто-

поправки в текст). Но редакция журнала выпустила роман со значительными сокращениями и исправлениями [...]. Впервые полный текст романа, завершеного Е.С. Булгаковой в декабре 1940 года, был издан на русском языке в Киеве в 1989 году (М. Булгаков, *Избранные сочинения в двух томах*, Издательство Дніпро, т. 2)”, а затем повторен в пятитомном собрании сочинений писателя”. Тамże, s. 25; 27). Tu niestety dwa kolejne błędy rzeczowe Łosiewa — Janowska sama przyznawała w innym kontekście, że podczas edycji kijowskiej (1989) maszynopisu 1940 roku jeszcze nie oglądała i wykorzystała go dopiero podczas edycji moskiewskiej (1990). Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 368–369. Stąd właśnie wydanie kijowskie — znowu wbrew temu, co twierdzi Łosiew — różni się jednak trochę od moskiewskiego.

¹⁵⁹ Л. Яновская, *Публикуется Михаил Булгаков. Заметки текстолога*, „Вопросы литературы” 1987, nr 1, s. 205–213. Por. teżże, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 352.

рону Е.С. Булгаковой. В ее активе были любовь, преданность, интуиция... И еще — на ее стороне было право¹⁶⁰.

Gdyby jednak Janowska przyjęła całą tę uczuciowo-jurydyczną argumentację, to w swojej rekonstrukcji tekstu *Mistrza i Małgorzaty* — szczególnie tej pierwszej, „kijowskiej”, z 1989 roku, gdy nie знаła jeszcze maszynopisu z 1940 — miałyby zadanie nadzwyczaj proste. Wystarczyłoby przecież przekopować maszynopis roku 1963, dokonując w nim tylko w razie potrzeby jakiejś drobnej stylistycznej korekty. Przy takiej wszelako metodzie — zakładającej nie tyle nieomyślność Jeleny Siergiejewny, co jej święte prawo do dokonywania korekt w *Mistrzu i Małgorzacie* na mocy testamentu męża — tekstolog byłby właściwie zbędny. A jednak Janowska — niekiedy wbrew stylistycznym i merytorycznym decyzjom wdowy — przedstawiła na szczęście w 1989 i 1990 roku ogromnej ponad półmilionowej rzeszy czytelników¹⁶¹ ulepszony w wielu miejscach w stosunku do maszynopisu Jeleny Siergiejewny tekst *Mistrza i Małgorzaty*¹⁶².

Tekstolożka dokonała w maszynopisie Jeleny Siergiejewny przynajmniej trzech, poza drobniejszymi stylistycznymi, bardzo istotnych korekt. Zarówno w edycji kijowskiej, jak i w tej o rok późniejszej moskiewskiej wskrzesiła odważnie Bułhakowowskie wzniosłe „воскресение” („zmartwychwstanie”) w miejscu zwykłego „воскресенья” („niedziele”) z maszynopisu Jeleny Siergiejewny 1963 roku¹⁶³. Po drugie przywróciła też ową, wspominaną już wyżej „czarną królową” z rozdziału

¹⁶⁰ Tamże, s. 357. Pisząc, „po stronie Jeleny Siergiejewny było prawo”, Janowska miała na myśli fakt, że Bułhakow 10 października 1939 sporządził testament, gdzie wszelkie prawa majątkowe przekazywał żonie. Kopia dokumentu przechowywana jest w archiwum pod sygnaturą Ф. 562. К. 28. Ед. хр. 3.

¹⁶¹ Wydanie kijowskie zostało opublikowane w ilości 150 tysięcy egzemplarzy, a moskiewskie — aż 400 tysięcy.

¹⁶² Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 376–377.

¹⁶³ Chodzi tu o końcówkę rozdziału trzydziestego drugiego, która w przywróconej przez Janowską za drugą i trzecią kopią maszynopisu **Boksańskiej autorskiej wersji** brzmi: „Этот герой ушел в бездну, ушел безвозвратно, прощенный в ночь на воскресение сын короля-звездочета, жестокий пятый прокуратор Иудеи, всадник Понтий Пилат”. М. Булгаков, *Избранные произведения в двух томах*, т. 2: *Жизнь господина де Мольера, Театральный роман (Записки покойника), Мастер и Маргарита. Роман*, составитель: Л. Яновская, Издательство художественной литературы Дніпро, Киев 1989, s. 710. М. Булгаков, *Собрание сочинений в пяти томах*, т. 5: *Мастер и Маргарита. Письма*, ред. Л. Яновская, Художественная литература, Москва 1990, s. 372. Пор. НИОР РГБ Ф. 562. К.8. Ед. хр. 3, s. 225 (autorska paginacja: s. 496) oraz НИОР РГБ Ф. 562. К.9. Ед. хр. 2, s. 496.

dwudziestego trzeciego¹⁶⁴, a po trzecie — to jednak uczyniła dopiero w edycji moskiewskiej, różnej, jak widać od kijowskiej — zrekonstruowała opozycję „bóg–Bóg” w tekście *Mistrza i Małgorzaty*:

...Когда-то, готовя роман к публикации в Собрании сочинений Михаила Булгакова [...] и получив разрешение на его текстологическую подготовку, я впервые восстановила в булгаковском тексте прописную букву в слове Бог. Точнее, восстановила принадлежащее автору чередование прописной и строчной буквы в этом слове.

И сразу же обозначилось явственное присутствие в романе Бога как действующего лица. В споре Воланда с Берлиозом в главе 1-й („...но я так понял, что вы, помимо всего прочего, еще и не верите в Бога?” — „Да, мы не верим в Бога”, — чуть улыбнувшись испугу интуриста, ответил Берлиоз). В мольбах и проклятиях Левия Матвея в главе 16-й („Проклинаю тебя, Бог!.. Ты бог зла... Ты черный бог. Проклинаю тебя, бог разбойников...”)¹⁶⁵.

Janowska — która wykonała ogromną, ponadczasową pracę na rzecz rekonstrukcji źródłowego tekstu *Mistrza i Małgorzaty* — zawsze podkreślała, że jej efekt nie byłby możliwy, gdyby nie wcześniejszy, heroiczny wręcz i natchniony trud Jeleny Bułhakowowej. W tym sensie dzieło Janowskiej stanowi tylko owocne dopełnienie twórczej pracy wdowy po pisarzu, a o jego wartości najlepiej świadczy fakt, że do dzisiaj jest ono publikowane w Rosji w masowych nakładach. Na ogół już zresztą bez nazwiska zmarłej 29 grudnia 2011 roku w miasteczku Lod pod Jaffą Lidii Janowskiej.

7. METODY WIKTORA ŁOSIEWA (1982–2007)

Nazwisko Łosiewa (1939–2006) pojawiało się już w tym artykule niejednokrotnie, bo był on przecież w latach 90. i jeszcze na początku XXI wieku jednym z bardziej aktywnych i płodnych komentatorów twórczości Bułhakowa oraz edytorem znanych lub wydobytych dopiero z archiwum jego tekstów. Dziełem życia Łosiewa — już tu zaanonsujmy, że wielce kontrowersyjnym — pozostanie pośmiertna edycja ponad tysiącstronicowego tomu „*Мой бедный, бедный мастер...*” (2006). Łosiew zawarł w nim wszelkie redakcje i warianty *Mistrza i Małgorzaty*, powstałe w okresie 1928–1940, wraz z jej redakcją

¹⁶⁴ W edycji kijowskiej na s. 593, w edycji moskiewskiej — na s. 259.

¹⁶⁵ Л. Яновская, *Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями...*, s. 461.

ostateczną, tak jak ją oczywiście sam namalował¹⁶⁶. Jego ówczesny współpracownik Borys Sokołow — redaktor naukowy tejże edycji 2006 roku — pisze w słowie wstępnym:

Виктор Иванович Лосев, один из старейших сотрудников Отдела рукописей Российской государственной библиотеки, почти два десятка лет отдал изучению творчества Михаила Афанасьевича Булгакова по материалам архива писателя, хранящегося в ОР РГБ¹⁶⁷.

Szkoda jednak, że tak blisko współpracujący z Łosiewem Sokołow nie napisał, w jakim charakterze pracował jego starszy kolega w Dziale Rękopisów Leninki. Tego dowiadujemy się jednak, i to ze szczegółami, od dwóch innych osób pracujących w tej samej co Łosiew instytucji. Najpierw przytoczmy świadectwo cytowanej już wyżej Sarry Żytomirskiej, zmuszonej *notabene* do odejścia z Działu Rękopisów w 1978, a w 1985 wykluczonej nawet z KPZR. Pisze ona, że w latach 80. rzeczony Wiktor Iwanowicz Łosiew był sekretarzem komórki partyjnej w Dziale Rękopisów i otwarcie wyrażał wrogość wobec twórczości Bułhakowa¹⁶⁸. Żytomirska twierdzi nadto, że to właśnie z inicjatywy Łosiewa została ona w 1985 roku wykluczona z partii — głównie za to, że jeszcze w 1973 roku odważyła się skopiować materiały bułhakowskie dla — uwaga! — naszego badacza Andrzeja Drawicza:

Польский литературовед А. Дравич, член Союза польских писателей, приезжал как гость Союза писателей СССР и был допущен по теме „М.А. Булгаков” [...] А. Дравич занимался в читальном зале с 23.П по 5.П 73. [...] А. Дравичу из архива Булгакова были сделаны копии вообще не рукописных материалов, а вырезок из газет 1920-х — 1930-х годов — статей, рецензий о произведениях Булгакова, собранных им и его женой Е.С. Булгаковой. [...] Среди прочего, мы с ним [Лосевым — G.P.] сразились по поводу копирования для Анджея Дравича материалов из архива Булгакова. Когда я сказала, что в данном случае копировались вообще не рукописи, а вырезки критических газетных статей, собранные писателем в особом альбоме, и что Дравич мог бы прочесть все эти статьи во вполне открытых газетах, Лосев вскипел: „Да, но это-то и есть ваше преступление — вы облегчили ему работу по очернению нашего строя за границей!”¹⁶⁹.

¹⁶⁶ М. Булгаков, *„Мой бедный, бедный мастер...”*. Полное собрание редакций и вариантов романа *Мастер и Маргарита*. Издание приготвил В. Лосев. Научн. ред. Б.В. Соколов, Вагриус, Москва 2006.

¹⁶⁷ Б.В. Соколов, *От научного редактора*, w: *„Мой бедный, бедный мастер...”*, s. 22.

¹⁶⁸ Рог. С. Житомирская, *Просто жизнь*, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва 2008, s. 441; 467.

¹⁶⁹ Тамże, s. 462; 469.

Podobne ponure epizody z biografii Łosiewa lat 80. zapamiętała także Marietta Czudakowa, pracująca w Dziale Rękopisów od 1965 do 1984, gdy odeszła już stamtąd bezpowrotnie w momencie obejmowania rządów właśnie przez Łosiewa: „Сама я ко времени прихода Лосева уже покинула Отдел рукописей (проработав там 13 лет)”¹⁷⁰. Czudakowa dodaje: „В это же время принятый в отдел В. Лосев начал свою карьеру вопросом: «А почему не отправлен в спецхран архив антисоветчика Булгакова?»”. **Były też, dodajmy, i inne czynności operacyjne tego, jak widać, nie tylko partyjnego urzędnika:** „Литературовед из Самары В.И. Немцев в письме в редакцию от 21 мая 1984 года рассказывал, например, как В.И. Лосев ему «представился» так: «Я занимаюсь Булгаковым и булгаковедами»”¹⁷¹.

Po paru latach Wiktor Łosiew wydał wraz Lidią Janowską z rękopisów *Dziennik Jeleny Bułhakowowej*¹⁷², jakkolwiek badaczka już wtedy miała zastrzeżenia co do jakości pracy wykonanej przez swego przymusowego partnera¹⁷³. Ten zaś korzystał z jej talentów bezceremonialnie — publikując w 1993 jedną ze swych kompilacji różnych utworów Bułhakowa¹⁷⁴, zamieścił też tam jako swą własną tę wersję tekstu *Białej gwardii*, którą w 1989 dla kijowskiego wydawnictwa „Dnipro” przygotowała właśnie Janowska¹⁷⁵. Mając teraz nieograniczony, dla innych zamknięty, dostęp do archiwum, Łosiew w okresie 1990–2006 opublikował wielką liczbę bułhakowskich tomów, zaczynając od *Czarnego maga* (1990), a na „*Moim biednym, biednym Mistrzu...*” kończąc (2006).

Pierwsza publikacja zawierała materiały dotąd ogółowi nieznane i — szczególnie w sytuacji zamknięcia archiwum — jakoś pożytecz-

¹⁷⁰ М. Чудакова, *В защиту двойных стандартов*, „Новое литературное обозрение” 2005, nr 74, <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/chu12.html> (10.10.2018).

¹⁷¹ Tamże.

¹⁷² *Дневник Елены Булгаковой*. Сост., текстол. подгот. и коммент. В. Лосева и Л. Яновской. Вступ. ст. Л. Яновской, Книжная Палата, Москва 1990.

¹⁷³ Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 220; 295.

¹⁷⁴ М. Булгаков, *Из лучших произведений*. Текстологическая подготовка, предисловие и комментарии В. Лосева, Изофакс, Москва 1993.

¹⁷⁵ Пор. Л. Яновская, *Записки о Михаиле Булгакове...*, s. 411–412. **Nazwisko Janowskiej** nie figuruje także, choć powinno, w innej publikacji Łosiewa, zatytułowanej komercyjnie, acz myląco *Дневник Мастера и Маргариты* (Вагриус, Москва 2004). Zawiera zarówno odnaleziony pod koniec lat 80. dziennik *Под пятой* Bułhakowa, jak i *Dzienniki* Jeleny Siergiejewny.

ne¹⁷⁶. Oto klucznik Bułhakowowych rękopisów zdecydował się podać do druku i opublikować w półmilionowym nakładzie — wśród innych, drobniejszych utworów Bułhakowa — jeden z najwcześniejszych wariantów *Mistrza i Małgorzaty*, nadając mu atrakcyjny tytuł *Черный маг*. Gdy dziś jednak, już po otwarciu archiwum, oglądamy całość tego tekstu, od razu zauważamy, że odbiega on całkowicie — zarówno, gdy chodzi o tytuł całości, jak i o porządek oraz tytuły poszczególnych rozdziałów — od tego, co pozostawił nam w dziedzictwie Bułhakow. W jego archiwum owe opublikowane w 1990 przez Łosiewa materiały¹⁷⁷ mają trzy kolejne sygnatury: Ф. 562. К. 6 Ед. хр. 1–3, stanowiąc — według archiwalnego opisu — pierwszą, drugą oraz szkice do trzeciej redakcji *Mistrza i Małgorzaty* (1928–1931). Znająca dziś te materiały jak nikt inny Jelena Kołyszewa określiła je odpowiednio jako pierwszą redakcję powieści (dwa pierwsze zeszyty) oraz szkice stanowiące etap pośredni między redakcją pierwszą a drugą (zeszyt trzeci)¹⁷⁸. Kołyszewa opublikowała je ponownie w okresie 2014–2015 bez żadnego tytułu i w zupełnie innej niż Łosiew, oryginalnej za to, bo Bułhakowowskiej kolejności rozdziałów¹⁷⁹. Żadnego ostatecznego *Czarnego maga* — podkreślmy to dobitnie — Bułhakow potomności w swych brulionach, ani wczesnych, ani późnych, nie przedstawił. Sam Łosiew tego tytułu też oczywiście nie wymyślił, lecz wybrał go arbitralnie — jako wariant najbardziej komercyjny — z pierwszej strony zniszczonego pierwszego brulionu, gdzie Bułhakow wypróbowywał wstępnie różne wersje tytułów swego przyszłego arcydzieła: „Сын”, „Гастроль”, „Подкова иностранца” i właśnie „Черный маг”¹⁸⁰. Nie byłoby w tym jeszcze nic złego, gdyby nie fakt, że rozochocony Łosiew postanowił następnie — znowu zapewne dla większego komercyjnego efektu — poukładać w sumie siedem Bułhakowowskich części w innym porządku niż ten, w jakim funkcjonują one w autorskich wczesnych brulionach¹⁸¹. Samowładny kustosz uporządkował je tak, jak dopiero dziesięć lat później będą one funkcjonować w zmienio-

¹⁷⁶ М. Булгаков, *Избранные произведения. Черный маг. Главы из романа. Рассказы, фельетоны, очерки, составление, текстологическая подготовка, предисловие и комментарии В. Лосева*, Издательство художественной литературы Дніпро, Киев 1990.

¹⁷⁷ Są to trzy zeszyty, bardzo niekiedy — szczególnie ten pierwszy — zniszczone.

¹⁷⁸ Колышева 2015 I 9–14;

¹⁷⁹ Колышева 2015 I 34–119.

¹⁸⁰ Колышева 2015 I 33.

¹⁸¹ Рог. М. Булгаков, *Избранные произведения. Черный маг...*, s. 22–82 i Колышева 2015 I 33–119.

nych wersjach w zbliżających się już ku finałowi wariantach *Mistrza i Małgorzaty*¹⁸². Dodatkowo jednemu z wczesnych fragmentów — u Bułhakowa niezatytułowanemu — Łosiew nadał tytuł *Евангелие от Воланда*¹⁸³, jaki u pisarza co prawda występuje, dopiero jednak w latach 1932–1936, w drugiej redakcji powieści¹⁸⁴. O tym, że Łosiew kroił teksty Bułhakowa pod własne potrzeby, świadczy jeszcze i fakt, że we wspomnianym już tu późniejszym „*Моим бедным, бедным Мистру...*” materiały znane dotychczas jako *Черный маг* rozbite zostały na dwa „utwory” — *Копыто инженера* i znowu *Черный маг*, już jednak okrojony o cztery części przeniesione do *Корюта*¹⁸⁵. Podobną metodę publikacji zastosował Łosiew i w swej następnej edycji, tym razem zatytułowanej *Великий канцлер*¹⁸⁶. Tu też chciał sprawić wrażenie, że nie są to jeszcze tylko brudnopisy drugiej redakcji (1932–1936), ale integralny, zakończony już nieomal przez

¹⁸² W publikacji Łosiewa wszystko konsekwentnie wygląda elegancko i czysto — tak jakby Bułhakow swój wczesny tekst już nieomal zamknął. Kołyszewa zaś — publikując materiały w tzw. edycji dynamicznej, czyli z zaznaczeniem wszelkich skreśleń, dopisków, opuszczeń, etc. — przekonująco dowodzi, iż są to jeszcze tylko brudnopisy, bardzo ciekawe, co prawda, lecz jednak w sensie artystycznym nie dorównujące późniejszym wersjom *Mistrza i Małgorzaty*.

¹⁸³ Por. М. Булгаков, *Избранные произведения. Черный маг...*, s. 22 i Колышева 2015 I 50.

¹⁸⁴ НИОР РГБ Ф. 562. К. 6. Ед. хр. 7, s. 331. Колышева I 21.

¹⁸⁵ М. Булгаков, „*Мой бедный, бедный мастер...*”. *Полное собрание редакций и вариантов романа „Мастер и Маргарита”*, Вагриус, Москва 2006, s. 25–62. Notabene tytuł *Копыто инженера* jest znacznie bardziej właściwy w stosunku do pierwszej redakcji aniżeli *Черный маг*. Gdy bowiem Bułhakow w maju 1929 roku składał do druku, ale bez powodzenia, fragment pierwszej redakcji zatytułowany *Маня фурибунда*, dał mu podtytuł *Глава из романа „Копыто инженера”*. Fragment w wersji brudnopisowej zachował się w drugim brulionie pierwszej redakcji i w tej autentycznej wersji został opublikowany przez Kołyszewą (I 92–100). W archiwum pod sygnaturą: Ф. 562. К. 6. Ед. хр. 2, s. 85–125. Wiele stron jest tu zniszczonych aż do tego stopnia, iż publikujący ów fragment — dopiero jednak w 2006 roku — Łosiew wydobył z niego tylko dwa nieduże akapity, nie opatrując oczywiście tej części publikacji żadnym komentarzem. М. Булгаков, „*Мой бедный, бедный мастер...*”. Вагриус, Москва 2006, s. 61–62. To samo w: М. Булгаков, *Князь тьмы*, составление, подготовка текстов, вступительная статья, комментарии В.И. Лосева, Азбука-классика, Санкт-Петербург 2007, s. 85–86.

¹⁸⁶ М.А. Булгаков, *Великий канцлер. Черновые редакции романа „Мастер и Маргарита”*, предисловие и комментарии В. Лосева, Новости, Москва 1992. Weszły tu wspomiane „*Копыто инженера*” i „*Великий канцлер*”, a także nowy *Князь тьмы*. Ten ostatni rzeczywiście był użyty przez Bułhakowa jako główny tytuł czwartej z kolei redakcji (1937) późniejszego *Mistrza i Małgorzaty*. НИОР РГБ Ф. 562. К. 7. Ед. хр. 5, s. 1. Por. Колышева I 387.

Bułhakowa utwór. To właśnie podnosiła niezwykle krytycznie w swej ostatniej, też już pośmiertnej publikacji Janowska, dawna współpracownica Łosiewa:

Задачей Лосева было показать, что это не черновики (много ли славы заработаешь на публикации черновиков?), а цельное, практически законченное произведение. Но в этой редакции романа нет „евангельских” глав? В.И. Лосев извлекает такую главу („Золотое копьё”) из следующей, третьей редакции и вставляет в подходящее место, попутно производя в ней косметическую приборку, по его мнению, значительно улучшающую текст¹⁸⁷.

Tu należałoby już wreszcie odesłać Łosiewa z jego publikacjami do zamkniętego na siedem spustów archiwum, gdyby nie fakt, że w latach 1998–2006 będzie on jeszcze publikować kolejne, coraz bardziej zresztą odległe od propozycji Jeleny Siergiejewny i Janowskiej wersje *Mistrza i Małgorzaty*. Pierwszą taką edycją — a zajmiemy się pokrótce tylko dwiema–trzema z nich — było wydanie w 1998 roku przez moskiewskie „Wiecze” głównego dzieła Bułhakowa, poprzedzonego nieśmiertelnym krótszym *Czarnym magiem* oraz innymi, znowu poukładanymi w łosiewowowskie całości wypisami z brulionów Bułhakowa¹⁸⁸. Gdy chodzi o podstawę tutejszego *Mistrza i Małgorzatę*, to Łosiew we wstępie powiada, że jest to „полный текст, подготовленный Е.С. Булгаковой”¹⁸⁹. Zważywszy, iż stronę wcześniej napisał, że Jelena Siergiejewna publikowała *Mistrza i Małgorzatę* według swego maszynopisu z 1940 roku¹⁹⁰, to czy aby nie ten maszynopis — mimo że wcześniej nigdy nie był on podstawą dla jakiegokolwiek edycji — został wykorzystany przez Łosiewa do publikacji w 1998? Jednak nie. Wystarczy bowiem rzut oka na dwie strony tego maszynopisu 1940 — końcówkę rozdziału pierwszego *Никогда не разговаривайте с неизвестными* oraz końcówkę rozdziału trzydziestego drugiego *Прощение и вечный приют* — by móc autorytatywnie stwierdzić, że to, co publikuje Łosiew w roku 1998, musiało zostać zaczerpnięte z innego miejsca. W maszynopisie Jeleny Siergiejewny 1940 roku rozdział pierwszy kończy się tak: „– все просто: в белом плаще с кровавым подбоем, шаркающей кавалерийской

¹⁸⁷ Л. Яновская, *Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями...*, s. 53.

¹⁸⁸ М. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, сост. В.И. Лосева, АСТ-ЛТД, Вече, Москва 1998.

¹⁸⁹ В.И. Лосев, *Закатный роман*, w: М. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, АСТ-ЛТД, Вече, Москва 1998, s. 27.

¹⁹⁰ Тамże, s. 26.

походкой, ранним утром четырнадцатого числа весеннего месяца нисана”¹⁹¹, a u Łosiewa tylko tak: „– Все просто: в белом плаще...”¹⁹². Z kolei rozdział trzydziesty drugi w wersji Łosiewa posiada ostatni akapit zaczynający się od „Так говорила Маргарита”¹⁹³, a maszynopis 1940 roku w ogóle tego fragmentu nie posiada, zamykając trzydziesty drugi rozdział frazą: „Бережь твой сон буду я”¹⁹⁴. Skąd zatem zaczerpnął swą podstawę tekstową Łosiew, skoro nie znał on ani nowszego maszynopisu Jeleny Siergiejewny, ani – tym bardziej – „Maszynopisu miejsc wyciętych” również jej autorstwa? Janowska podejrzewa, że pierwszą podstawą była dla Łosiewa publikacja Anny Saakianc z 1973 roku, poprawiana następnie według tekstu przygotowanego przez samą Janowską dla moskiewskiego pięciotomowego wydania z 1989–1990¹⁹⁵. W następnej zresztą Łosiewowowskiej edycji *Mistrza i Małgorzaty* (2003) mamy już dłuższą końcówkę rozdziału pierwszego¹⁹⁶, a także inne drobne poprawki w stosunku do edycji 1998, jednakże Łosiew swym zwyczajem nie podaje żadnych przyczyn tych nowych tekstowych wykładni. A zupełnie jeszcze inną wersję arcydzieła Bułhakowa przedstawi on pośmiertnie we wspomnianej już edycji „*Мой бедный, бедный мастер...*” (2006).

8. NAJŚWIEŻSZA WERSJA KOŁYSZEWEJ (2014–2015)

Często przywoływana tutaj badaczka swe pierwsze poważne wystąpienie o historii tekstu *Mistrza i Małgorzaty* miała w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ na zorganizowanej przez nas w 2011 roku konferencji *Michaił Bułhakow, jego czasy i my*. Po dwóch-trzech latach wydała w dwóch kolejnych edycjach fundamentalne dwutomowe dzieło – w sumie 1650 stronice – zawierające wszystkie

¹⁹¹ Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 2, s. 18.

¹⁹² М. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, АСТ-ЛТД, Вече, Москва 1998, s. 198.

¹⁹³ Тамże, s. 531.

¹⁹⁴ Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 3, s. 200 (autorska paginacja: s. 479)

¹⁹⁵ Л. Яновская, *Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями...*, s. 115. Jeżeli rzeczywiście tak jest – a wiele na to wskazuje – to znów mamy do czynienia z teatrem absurdu Łosiewa. Przecież w tej samej edycji, co już zresztą podnosiliśmy, twierdził on, iż wariant Anny Saakianc nie ma prawa do obiektywnego istnienia. Por. В.И. Лоцев, *Закатный роман*, w: М. Булгаков, *Мастер и Маргарита*, АСТ-ЛТД, Вече, Москва 1998, s. 26–27.

¹⁹⁶ М. Булгаков, „А дьявола тоже нет?”. *Похождения Чичикова. Дьяволиада. Мастер и Маргарита*, Вагриус, Москва 2003, s. 95.

zachowane redakcje *Mistrza i Małgorzaty* oraz swą własną, autor-
ską próbę ustalenia najbardziej kanonicznej wersji tego arcydzieła.
Nim przejdziemy do syntetycznego omówienia tej najświeższej cza-
sowo próby, pochylmy się jeszcze nad przyczynami całościowego za-
istnienia fundamentalnej edycji brulionów i maszynopisów Bułhako-
wa, które wyjaśnia sama autorka. Otóż jedną z głównych przyczyn
tej edycji wszystkich Bułhakowowskich rękopisów i maszynopisów
w porządku *stricte* chronologicznym był według Kołyszewej fakt, że
„имеющиеся издания этих материалов изобилуют ошибками и
не дают целостности представления об истории текста романа
[...]”. Pisząc następnie, że „наличие ошибок чтения рукописей
Булгакова [...], объясняется взглядом на рукопись, как на стати-
ческий документ, невниманием к авторской правке и к последо-
вательности написания текста”, Kołyszewa konkretnie odnosi swe
zarzuty do publikacji Łosiewa *Мой бедный, бедный мастер...*¹⁹⁷.
Na czterech gęstych stronicach swej źródłowej edycji¹⁹⁸ badaczka kry-
tykuje gruntownie tekstologię Łosiewa w trojaki sposób: 1) obnaża
porównawczo kontaminację przez niego tekstów różnych wczesnych
redakcji późniejszego *Mistrza i Małgorzaty*; 2) podaje liczne przykła-
dy tzw. nieudanej koniektury, to jest „radosnej twórczości” samego
Łosiewa, a konkretnie — swobodnego wypełniania przez niego miejsc
w rękopisach utraconych; 3) krytykuje „kolosalną liczbę błędów od-
czytania i pomijania słów”¹⁹⁹. Gdy zaś chodzi o podnoszoną już tu
wcześniej ulubioną przez Łosiewa metodę kontaminacji, to Kołyszewa
widzi ją np. tak:

В Полном собрании [«Мой бедный, бедный мастер...» — Г.Р.] допущена
контаминация текста главы «Золотое копьё» третьей и четвертой редакций
романа. Этот компилированный текст представлен также в редакции рома-
на 1932–1936 гг., где данная глава отсутствует²⁰⁰.

Zamiana „девицы” Bułhakowa (chodzi o nagą Helle) na „девушку”
Łosiewa (s. 157) może jeszcze tylko dziwić, ale już podmiana przez
niego innych słów w Bułhakowowskich rękopisach wprawia czasem
w osłupienie. Oto np. w oryginalnej drugiej redakcji czytamy: „Вот
солнце опять вырезалось из облака и залило мосты, и засвети-
лись крыши в Замоскворечье, и заиграли металлические части”.

¹⁹⁷ Kołyszewa I 21.

¹⁹⁸ Kołyszewa I 22–24.

¹⁹⁹ Kołyszewa I 21–23.

²⁰⁰ Kołyszewa I 21–22.

(podkreślenie Kołyszewej). A u Łosiewa (s. 161): „Вот солнце опять вырезалось из облака и залило мосты, и засветились крыши в Замоскворечье, и заиграли металлические гости” (podkreślenie Kołyszewej)²⁰¹. Z opuszczeń rzuca się w oczy takie: „Следует признать, что редактор был образован. В речи его, как пузыри на воде, вскакивали имена не только Штраусса и Ренана, но и историков Филона, Иустуса, Иосифа Флавия и Тацита” (druga oryginalna redakcja). „Следует признать, что редактор был образован. В речи его, как пузыри на воде, вскакивали имена не только Штраусса и Ренана, но и историков Филона, Иосифа Флавия и Тацита” (okrojona o „Justusa” wersja Łosiewa). Odnotowując to okrojenie, Kołyszewa podkreśla, że musiało mieć ono charakter świadomy, skoro tego samego opuszczenia Łosiew dokonał również w swej edycji trzeciej redakcji powieści Bułhakowa (s. 261)²⁰².

Nie będziemy już dalej drażyć tego wątku, bo nasz artykuł mógłby się przeistoczyć ze studium o wariantach i kanonie tekstowym *Mistrza i Małgorzaty* w katalog kategoryzujący błędy Wiktora Łosiewa. U Kołyszewej też przecież ważniejsze jest co innego, a mianowicie jej autorska próba ustalenia ostatecznego kanonu *Mistrza i Małgorzaty*, najbliższego — jak sądzi odważnie rekonstruktor — ostatniej autorskiej woli. Dokładne omówienie zalet czy ewentualnych kontrowersji tej ambitnej próby wymagałoby od krytyka równie długiej i wnikliwej, jak u Kołyszewej, kwerendy w Bułhakowskich rękopisach i maszynopisach. Ograniczę się więc tylko do przytoczenia za samą Kołyszewą jej badawczego — gdy chodzi o ustalenie podstaw dla jednej kanonicznej wersji *Mistrza i Małgorzaty* — „credo in unum textum”:

При установлении основного текста романа мы руководствовались комплексом следующих принципов: [1] изучение текста романа; [2] исследование текста романа шестой редакции; [3] сопоставление с последней рукописной (пятой) редакцией романа; [4] опора на машинописный текст романа 1939–1940 гг. с учетом характера печатки и правки Е.С. Булгаковой²⁰³.

Oto więc w swoim tekstologicznym *credo* co do materialnych podstaw kanonu *Mistrza i Małgorzaty* Kołyszewa *implicite* informuje, że nie należy do jej źródeł maszynopis Jeleny Siergiejewny z 1963 roku, za to ten, przygotowany przez Jelenę Bułhakowową w 1939–1940,

²⁰¹ Колышева I 23.

²⁰² Колышева I 25.

²⁰³ Колышева II 86.

już zdecydowanie należy. Innymi wcześniejszymi podstawami są dla poszukującej kanonu Kołyszewej wszystkie trzy kopie maszynopisu Bokszańskiej z 1938 z poprawkami z 1938–1940 i dwa bruliony z uzupełnieniami i poprawkami (wszystko — redakcja szósta) oraz — porównawczo — pierwszy pełny rękopis *Mistrza i Małgorzaty* z 1938 (redakcja piąta):

Таким образом, источником установления основного текста романа Мастер и Маргарита является машинописный текст 1938 г. с системой правки 1938–1940 гг., включая изменения текста, сделанные в машинописи 1939–1940 гг. включительно с учетом характера печати и правки Е.С. Булгаковой²⁰⁴.

Z takiego metodologicznego podejścia wynikają następujące — a wymienię tu tylko najważniejsze — konkretne rozwiązania w kanonie tekstowym *Mistrza i Małgorzaty*, tak jak go w 2015 roku przedstawia Jelena Kołyszewa: 1) motto odniesione do całej powieści²⁰⁵ (jak u Janowskiej, inaczej niż u Saakianc, gdzie odnosi się ono tylko do pierwszej części); 2) brak łacińskiego „W” w rozdziale pierwszym, w momencie okazywania przez Wolanda na Patriarszych Prudach wizytówki²⁰⁶ (jak u Saakianc, inaczej niż u Janowskiej); 3) brak wątku o Mogaryczu w rozdziale trzynastym²⁰⁷ (jak u Janowskiej, inaczej niż u Saakianc); 4) kryptonim „H.Э.” odnoszony w rozdziale trzynastym do jednego z krytyków powieści *Mistrza*²⁰⁸ (jak u Saakianc, inaczej niż u Janowskiej, gdzie jest „M.З.”); 5) brak motywu samolotu, krążącego nad wieżami barwnego klasztoru w końcówce rozdziału trzydziestego pierwszego²⁰⁹ (inaczej niż u Janowskiej i u Saakianc, które zaczerpnęły ów motyw z pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej); 6) dłuższe ostatnie zdanie w pierwszym akapicie rozdziału trzydziestego drugiego: „И он без сожаления покидает туманы земли, ее болотца и реки, он отдается с легким сердцем в руки смерти, зная, что только она одна успокоит его”²¹⁰ (tak jak u Saakianc, która jednak końcówkę „успокоит его” wzięła w nawias, a inaczej niż u Janowskiej, która „успокоит его” w ogóle usunęła, kończąc frazę

²⁰⁴ Там же.

²⁰⁵ Колышева II 545.

²⁰⁶ Колышева II 553.

²⁰⁷ Пор. Колышева II 640–641.

²⁰⁸ Колышева II 640.

²⁰⁹ Колышева II 800.

²¹⁰ Колышева II 803.

wielokropkiem²¹¹). 7) *last but not least* — brak ostatniego akapitu, zaczynającego się od słów: „Так говорила Маргарита”, w rozdziale trzydziestym drugim²¹² (jak w pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej i w maszynopisie Jeleny Siergiejewny z 1939–1940, a inaczej niż w drugiej i trzeciej kopii maszynopisu Bokszańskiej, a także w maszynopisie Jeleny Siergiejewny z 1963, u Janowskiej i u Saakianc, gdzie akapit jest obecny).

Są oczywiście jeszcze i inne, mniej lub bardziej ważne różnice tekstu Kołyszewej w porównaniu z wcześniejszymi wykładnikami Saakianc i Janowskiej. Nieomal jednak wszystkie te rozbieżności mają swe korzenie w niedocenianym wcześniej przez innych tekstologów, przez Kołyszewą zaś uznanym za źródło prymarne, maszynopisie Jeleny Siergiejewny z lat 1939–1940. Koniecznie zatem pamiętajmy, że zdaniem Kołyszewej, maszynopis ów był przygotowany w znacznej mierze — aż do rozdziału dziewiętnastego włącznie — jeszcze za życia pisarza²¹³.

BIBLIOGRAFIA

- “Kogda ya uskore budu umirat’...”. *Perepiska M.A. Bulgakova s P.S. Popovym (1928–1940)*. Ed. V.V. Gudkova, Moskwa: Eksmo, 2003 [„Когда я вскоре буду умирать...”. *Переписка М.А. Булгакова с П.С. Поповым (1928–1940)*. Ред. В.В. Гудкова, Москва: Эксмо, 2003].
- “Moy bednyu, bednyu master...”. *Polnoye sobraniye redakciy i variantov romana “Master i Margarita.”* Ed. V. Losev, Moskwa: Vagrius, 2006 [“Мой бедный, бедный мастер...”. *Полное собрание редакций и вариантов романа “Мастер и Маргарита.”* Ред. В. Лосев, Москва: Вагриус, 2006].
- Belobrovtsseva, Irina, Kul’jus, Svetlana. *Roman M. Bulgakova “Master i Margarita.”* Kommentariy. Moskwa: Knizhnyu klub 36.6, 2007 [Белобровцева, Ирина, Кульюс, Светлана. *Роман М. Булгакова “Мастер и Маргарита.”* Комментарий. Москва: Книжный Клуб 36.6, 2007].

²¹¹ М. Булгаков, *Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита*, ред. В. Волина (*Белая гвардия, Театральный роман*), А. Саакянц (*Мастер и Маргарита*), Художественная литература, Москва 1973, s. 794. М. Булгаков, *Собрание сочинений в пяти томах*, т. 5: *Мастер и Маргарита. Письма*, ред. Л. Яновская, Художественная литература, Москва 1990, s. 367. U Jeleny Siergiejewny zarówno w maszynopisie 1939–1940 (Ф. 547. К. 11. Ед. хр. 3, s. 473), jak i w maszynopisie 1963 (t. II, s. 204) oraz w wersji czasopiśmiennej („Москва” 1967, nr 1, s. 134) cząstka „успокоит его” jest obecna. Janowska zdecydowała się ją usunąć — moim zdaniem, słusznie — na podstawie pierwszej kopii maszynopisu Bokszańskiej (por. Ф. 564. К. 10. Ед. хр. 2, s. 489).

²¹² Пор. Колышева II 803.

²¹³ Колышева II 21–24.

- Boulgakov, Mikhaïl. *Le Maître et Marguerite*. Introduction by Sergueï Ermolinski. Translated by. Claude Ligny, Robert Laffont, Paris, 1968
- Bulgakov, Mikhail. "A d'yavola tozhe net?". *Pokhozhdeniya Chichikova. D'yavoliada. "Master i Margarita"*. Moskva: Vagrius, 2003 [Булгаков, Михаил. "А дьявола тоже нет?". Похождения Чичикова. Дьяволиада. "Мастер и Маргарита". Москва: Вагриус, 2003].
- Bulgakov, Mikhail. "Master i Margarita." Roman. Introduction Konstantin Simonov. Part I. Afterword Abram Vulis. *Moskva* 1996 no. 11. Part II. *Moskva* 1967 no. 1. [Булгаков, Михаил. "Мастер и Маргарита." Роман. Предисловие Константин Симонов. Ч. I. Послесловие Абрам Вулис. *Москва* 1966 no. 11. Ч. II. *Москва* 1967 no. 1.
- Bulgakov, Mikhail. "Master i Margarita." Roman. Kniga vtoraya. *Moskva* 1967 no. 1 [Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита*. Роман. Книга вторая. *Москва* 1967 no. 1].
- Bulgakov, Mikhail. "Yakoby den'gi. Iz chernovykh tetradey romana 'Master i Margarita'." *Daugava* 1983 no. 10 [Булгаков, Михаил. "Якобы деньги. Из черновых тетрадей романа 'Мастер и Маргарита'." *Даугава* 1983 no. 10].
- Bulgakov, Mikhail. *Belaya gvardiya. Teatral'nyy roman. Master i Margarita*. Ed. V. Volina (*Belaya gvardiya, Teatral'nyy roman*), A. Saakyants (*Master i Margarita*). Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1973 [Булгаков, Михаил. *Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита*. Ed. В. Волина (*Белая гвардия, Театральный роман*), А. Саакянц (*Мастер и Маргарита*). Москва: Художественная литература, 1973].
- Bulgakov, Mikhail. *Il Maestro e Margherita*. Translated by Maria Serena Prina, Milano: Oscar Mondadori, 2015.
- Bulgakov, Mikhail. *Il Maestro e Margherita*. Translated by Vera Dridso. Torino: Einaudi, 1967.
- Bulgakov, Mikhail. *Iz luchshikh proizvedeniy*. Tekstologicheskaya podgotovka, predislaviye i kommentarii V. Loseva. Moskva: Izofaks, 1993 [Булгаков, Михаил. *Из лучших произведений*. Текстологическая подготовка, предисловие и комментарии В. Лосева. Москва: Изофакс, 1993].
- Bulgakov, Mikhail. *Izbrannyye proizvedeniya v dveh tomakh. t. 2. Zhizn' gospodina de Mol'yera, Teatral'nyy roman (Zapiski pokojnika), Master i Margarita. Roman*. Costavitel' L. Yanovskaya, Kiyev: Izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury Dnipro, 1989 [Булгаков, Михаил. *Избранные произведения в двух томах. т. 2. Жизнь господина де Мольера, Театральный роман (Записки покойника), Мастер и Маргарита. Роман*. Составитель Л. Яновская, Киев: Издательство художественной литературы Дніпро, 1989].
- Bulgakov, Mikhail. *Izbrannyye proizvedeniya. Chernyy mag. Glavy iz romana. Rasskazy, fel'yetonny, ocherki*. Sostavleniye, tekstologicheskaya podgotovka, predislaviye i kommentarii V. Loseva. Kiyev: Izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury Dnipro, 1990 [Булгаков, Михаил. *Избранные произведения. Черный маг. Главы из романа. Рассказы, фельетоны, очерки*. Составление, текстологическая подготовка, предисловие и комментарии В. Лосева. Киев: Издательство художественной литературы Дніпро, 1990].
- Bulgakov, Mikhail. *Master i Margarita. Neizdannyye otryuki i epizody*. Bern: Scherz Verlag, 1967 [Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита. Неизданные отрывки и эпизоды*. Bern: Scherz Verlag, 1967].

- Bulgakov, Mikhail. *Master i Margarita*. Roman. Posev: Frankfurt, 1977, 1986 [Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита*. Посев: Frankfurt, 1977, 1986].
- Bulgakov, Mikhail. *Master i Margarita*. Roman. Predisloviye Ioanna arkhiepiskopa San Frantsiskogo, Parizh: YMCA-Press, 1967 [Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита*. Роман. Предисловие Иоанна архиепископа Сан Францисского, Париж: YMCA-Press, 1967].
- Bulgakov, Mikhail. *Mistr a Markétka*. Translated by Alena Morávková. Praha: Volvox Globator, 2011.
- Bulgakov, Mikhail. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by A. Drawicz. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1995.
- Bulgakov, Mikhail. *Pis'ma. Zhizneopisaniye v dokumentakh*. Moskva: Sovremennik, 1989 [Булгаков, Михаил. *Письма. Жизнеописание в документах*. Москва: Современник, 1989].
- Bulgakov, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v pyati tomakh*. Vol. 5. *Master i Margarita. Pis'ma*. Ed. L. Yanovskaya. Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1990 [Булгаков, Михаил. *Собрание сочинений в пяти томах*. Т. 5. *Мастер и Маргарита. Письма*. Ed. Л. Яновская. Москва: Художественная литература, 1990].
- Bulgakov, Mikhail. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Vol. 7. *Master i Margarita. Pis'ma*. Ed. E. Yablokov, Moskva: AST: Astrel', 2007 [Булгаков, Михаил. *Собрание сочинений в восьми томах*. Vol. 7. *Мастер и Маргарита*. Ed. Е. Яблоков. Москва: АСТ: Астрель, 2007].
- Bulgakov, Mikhail. *The Master & Margarita*. Translated by M. Ginsburg. New York: Grove, 1967.
- Bulgakov, Mikhail. *The Master and Margarita*. Translated by M. Glenny. London: Collins and Harvill Press, 1967.
- Bulgakov, Mikhail. *The Master and Margarita*. Translated by R. Pevear, L. Volokhonsky. London: Penguin, 2007.
- Bulgakov, Mikhail. *Velikiy kancler. Chernovyye redakcii romana "Master i Margarita"*. Predisloviye i kommentarii V. Loseva. Moskva: Novosti, 1992 [Булгаков, Михаил. *Великий канцлер. Черновые редакции романа "Мастер и Маргарита"*. Предисловие и комментарии В. Лосева. Москва: Новости, 1992].
- Buřhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Warszawa: Czytelnik, 1980.
- Buřhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Warszawa: Czytelnik, 1969, 1970, 1973.
- Buřhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2016.
- Buřhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2016.
- Buřhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Wrocław: Ossolineum, 1990.
- Buřhakow, Michaił. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by L.A. Przebinda, G. Przebinda, I. Przebinda. Kraków: Znak, 2016.
- Buřhakow, Michaił. *Utworthy wybrane*. Т. 4. *Mistrz i Małgorzata*. Translated by I. Lewandowska, W. Dąbrowski. Selection and afterword by A. Wołodźko-Butkiewicz. Warszawa: PIW, 2018.
- Chudakova, Marietta. "Tvorcheskaya istoriya romana Bulgakova 'Master i Margarita.'" *Voprosy literatury* 1976 no. 1 [Чудакова, Мариэтта. "Творческая

- история романа Булгакова 'Мастер и Маргарита.'" *Вопросы литературы* 1976 no. 1].
- Chudakova, Marietta. *Arkhiv M.A. Bulgakova. Materialy dlya tvorcheskoy biografii pisatelya*. Zapiski Otdela rukopisey RGL. Moskva: Izdatel'stvo Kniga, 1976 [Чудакова, Мариэтта. *Архив М.А. Булгакова. Материалы для творческой биографии писателя*. Записки Отдела рукописей РГЛ. Москва: Издательство Книга, 1976].
- Chudakova, Marietta. V zashchitu dvoynykh standartov." *Novoye literaturnoye obozreniye* 2005 no. 74 [Чудакова, Мариэтта. "В защиту двойных стандартов." Новое литературное обозрение 2005 no. 74. <<http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/chu12.html>>].
- Chudakova, Marietta. *Zhizneopisaniye Mikhaila Bulgakova*. Moskva: Kniga, 1988 [Чудакова, Мариэтта. *Жизнеописание Михаила Булгакова*. Москва: Книга, 1988].
- Dnevnik Yeleny Bulgakovoy*. Ed. V. Losev i L. Yanovskaya. Moskva: Knizhnaya palata, 1990 [*Дневник Елены Булгаковой*. Ed. В. Лосев и Л. Яновская. Москва: Книжная палата, 1990].
- Gondowicz, Jan. "Czekajac na Wolanda." *Ex Libris* 1996 no. 94.
- Hen, Józef. *Bruliony Profesora T.* Katowice: Wydawnictwo Sonia Draga, 2016.
- Kaverin, Veniamin. "Mikhail Bulgakov i ego Mol'yer." Bulgakov, Mikhail. *Zhizn' gospodina de Mol'yera*. Moskva: Molodaya gvardiya, 1962 [Каверин, Вениамин. "Михаил Булгаков и его Мольер." Булгаков, Михаил. *Жизнь господина де Мольера*. Москва: Молодая гвардия, 1962].
- Kolysheva, Elena Yur'yevna. "...Vash roman vam prineset yeshche syurprizu» (k 50-letiyu publikatsii romana M.A. Bulgakova 'Master i Margarita')." *Bibliografiya. Nauchnyy zhurnal po bibliografovedeniyu, knigovedeniyu i bibliotekovedeniyu* 2017 no. 3 (410) [Колышева, Елена Юрьевна. "...Ваш роман вам принесёт ещё сюрпризы» (к 50-летию публикации романа М.А. Булгакова 'Мастер и Маргарита')." *Библиография. Научный журнал по библиографоведению, книговедению и библиотековедению* 2017 no 3 (410)].
- Kolysheva, Elena Yur'yevna. "Model' genezisa romana M.A. Bulgakova 'Master i Margarita.'" G. Przebinda, J. Świeży (ed.). *Mikhail Bulgakov, yego vremya i ty. Kollektivnaya monografiya*. Kraków: Scriptum, 2012 [Колышева, Елена Юрьевна. "Модель генезиса романа М.А. Булгакова 'Мастер и Маргарита.'" Г. Пшебинда, Я. Свежи (ред.). *Михаил Булгаков, его время и мы. Коллективная монография*. Краков: Scriptum, 2012].
- Kolysheva, Elena Yur'yevna. "Predislovie." Bulgakov, Mikhail. *Master i Margarita. Polnoe sobraniye chernovikov romana. Osnovnoy tekst. V dvukh tomakh*. Moskva: Pashkov dom, 2015 [Колышева, Елена Юрьевна. "Предисловие." Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита. Полное собрание черновиков романа. Основной текст. В двух томах*. Москва: Пашков дом, 2015].
- Lesskis, Georgiy, Atarova, Kseniya. *Moskva–Ershalaim. Putevoditel' po romanu Mikhaila Bulgakova "Master i Margarita."* Moskva: B.S.G. Press, 2016 [Лескис, Георгий, Атарова, Ксения. *Москва–Ершалаим. Путеводитель по роману Михаила Булгакова "Мастер и Маргарита."* Москва: Б.С.Г. Пресс, 2016].
- Losev, Viktor. "Zakatnyy roman." Bulgakov, Mikhail. *Master i Margerita*. Moskva: AST-LTD, Veche, 1998 [Лосев, Виктор. "Закатный роман." Булгаков, Михаил. *Мастер и Маргарита*. Москва: АСТ–ЛТД, Вече, 1998].

- Petelin, Viktor. *Zhizn' Bulgakova. Dopisat' ran'she, chem umeret'*. Moskva: Centrpoligraf, 2015 [Петелин, Виктор. *Жизнь Булгакова. Дописать раньше, чем умереть*. Москва: Центрполиграф, 2015].
- Popov, Pavel Sergeyeovich. "Biografiya M.A. Bulgakova." Bulgakov, Mikhail. *Pis'ma. Zhizneopisaniye v dokumentakh*. Moskva: Sovremennik, 1989 [Попов, Павел Сергеевич. "Биография М.А. Булгакова." Булгаков, Михаил. *Письма. Жизнеописание в документах*. Москва: Современник, 1989].
- Przebinda, Grzegorz. "Sto dwadzieścia jedna Małgorzata." O tekście pierwszego polskiego przekładu 'Mistrza i Małgorzaty.'" *Przegląd Rusycystyczny* 2017 no. 2(158).
- Yanovskaya, Lidiya. "Publikuyet-sya Mikhail Bulgakov. Zаметki tekstologa." *Voprosy literatury* 1987 no. 1 [Яновская, Лидия. "Публикуется Михаил Булгаков. Заметки текстолога." *Вопросы литературы* 1987 no. 1].
- Yanovskaya, Lidiya. "Treugol'nik Volanda. Glavy iz knigi." *Oktyabr'* 1991 no. 5 [Яновская, Лидия. "Треугольник Воланда. Главы из книги." *Октябрь* 1991 no. 5].
- Yanovskaya, Lidiya. *Pochemu vy pishete smeshno? Obi. Il'fe i Ye. Petrove, ikh zhizni i ikh yumore*. Moskva: Nauka, 1963 [Яновская, Лидия. *Почему вы пишете смешно? Об И. Ильфе и Е. Петрове, их жизни и их юморе*. Москва: Наука, 1963].
- Yanovskaya, Lidiya. *Poslednyaya kniga, Ili Treugol'nik Volanda. S otstupleniyami, sokrashcheniyami i dopolnениyami*". Moskva: PROZAIK, 2014 [Яновская, Лидия. *Последняя книга, или Треугольник Воланда. С отступлениями, сокращениями и дополнениями*". Москва: ПРОЗАИК, 2014].
- Yanovskaya, Lidiya. *Tvorcheskiy put' Mikhaila Bulgakova*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1983 [Яновская, Лидия. *Творческий путь Михаила Булгакова*. Москва: Советский писатель, 1983].
- Yermolinskiy, Sergey. *O vremeni, o Bulgakove i o sebe*. Moskva: Agraf, 2002 [Ермолинский, Сергей. *О времени, о Булгакове и о себе*. Москва: Аграф, 2002].
- Zhitomirskaya, Sorra. *Prosto zhizn'*. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPÈN), 2008 [Житомирская, Сорра. *Просто жизнь*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008].
- Zhitomirskaya, Sorra. "Yeshche raz ob arkhive M. Bulgakova." *Novoye literaturnoye obozreniye* 2003 <<http://magazines.russ.ru/nlo/2003/63/zh19-pr.html>> [Житомирская, Сорра. "Еще раз об архиве М. Булгакова." *Новое литературное обозрение* 2003 no. 63].

Гжегож Пшебинда

МОГАРЫЧ И ДРУГИЕ.

ДРАМАТИЧНАЯ СУДЬБА ТЕКСТОВОГО КАНОНА МАСТЕРА И МАРГАРИТЫ

Резюме

Отправной точкой размышлений, основная цель которых заключается в обращении внимания исследователей и читателей на вопрос текстовой каноничности, или неканоничности *Мастера и Маргариты*, стала проблема наличия,

MOGARYCZ I INNI...

или отсутствия известного фрагмента о Могарыче в тринадцатой главе романа. Автор исследования предпринял попытку доказать, что как наличие вышеуказанного фрагмента в первом переводе романа на польский язык, выполненном Иреной Левандовской и Витольдом Домбровским, так и отсутствие того же фрагмента во втором польском переводе, выполненном Анджеем Дравицем, является вполне объяснимым с текстологической точки зрения. Причина — в использовании переводчиками в качестве основы разных оригинальных версий романа Булгакова. Данное исследование — лишь первое из запланированного большого цикла работ — завершается рассмотрением последней на сегодняшний день текстологической редакции *Мастера и Маргариты*, предложенной в 2014–2015 годах Еленой Колышевой, неутомимой исследовательницей архивов Булгакова.

Grzegorz Przebinda

MOGARYCH AND OTHERS. DRAMATIC STORY OF THE CANONICAL TEXT OF *THE MASTER AND MARGARITA*

S u m m a r y

The starting point for my reflections, which ultimately aim to bring researchers and readers closer to the issue of the textual canon of *The Master and Margarita*, is the problem of the presence or absence of the famous passage about Mogarych in Chapter Thirteen of the novel. I have tried to demonstrate that the presence of this passage in the first Polish translation by Irena Lewandowska and Witold Dąbrowski, as well as its omission in the second translation by Andrzej Drawicz, are textologically justified. This is due to the fact that translators used different original editions as the basis of their work. My study, which is the first of the planned longer cycle, ends with a discussion of the most recent version of the text of *The Master and Margarita*, put forward in 2014–2015 by the indefatigable researcher of Bulgakov archives — Elena Kolysheva.